

ERVARINGSORDENING EN GELOOFSCOMMUNICATIE

Geloofscommunicatie kan gezien worden als het non-verbale en verbale geloofsgesprek dat gevoerd wordt tussen mensen. Geloofscommunicatie bleek te beschrijven als een co-regulatief proces, waardoor de zelf-organisatie binnen de werkelijkheid relationeel beïnvloed wordt. Wanneer ervaringsordening meespeelt in co-regulatieve processen, is het belangrijk om te beschrijven welke rol ervaringsordening hypothetisch gezien zou kunnen spelen in de geloofscommunicatie. Het vraagt onderzoek en toetsing om na te gaan of dat werkelijk het geval is. In het onderstaande hoofdstuk wordt langs deductieve weg het concept van ervaringsordening, (lichaamsgebonden, associatief, structurend en vormgevend ordenen van ervaringen) in verband gebracht met geloofscommunicatie. In die zin is dit een theoretisch slothoofdstuk van deze studie. Maar omdat het gaat om een godsdienstpedagogische werkelijkheid zal de hypothetisch theoretische beschouwing onmiddellijk worden verbonden met het praktijkveld van geloofscommunicatie in de gemeente. Het onderstaande hoofdstuk beschrijft de processen van ervaringsordening in relatie tot geloofscommunicatie als co-regulatief proces op haar consequenties alsof de hypothese dat het in de praktijk allemaal zo zou werken bevestigd is. Jarenlange praktijkervaring reikte daartoe de voorbeelden aan, zodat duidelijker kan worden wat bedoeld wordt dan wanneer alleen het theoretische concept zou worden beschreven.

Dit hoofdstuk gaat over een attitude waarmee geloofscommunicatie plaats vindt. Een attitude bestaat volgens Newcomb uit (gedegen, evalueerbare) kennis; emotionaliteit en de praxis³⁴⁶. Geen van deze drie elementen mag gaan prevaleren wanneer men een attitude beschrijft. Immers wanneer de kennis gaat prevaleren kan de situatie ontstaan dat kennis om de kennis belangrijker wordt dan wat dan ook en dat emotionaliteit en de praxis daaraan wordt opgeofferd. Dan wordt de (nomologische) kennis zo dominant dat zij geen dialoog meer voert met de praktijk van het actievelde waar interactie plaats vindt. Wanneer de emotionaliteit gaat prevaleren zouden de uitspraken zo subjectief kunnen worden dat het invoelen zelf tot methode wordt en alles goed is als de bedoelingen maar goed zijn of zelfs als het doel maar goed is. Wanneer de praxis prevaleert zal de uitkomst niet meer zijn dan een beschrijving van het praktijkveld, waarbij de beslissingen individueel intuïtief of collectief intuïtief genomen worden. In het eerste geval wordt er slechts een particuliere ervaring beschreven, in het

³⁴⁶ T.M. Newcomb: *On the definition of attitudes*, in Marie Jehoda en Neil Warren (ed): *Attitudes*, Penguin Modern Psychology 8/6, 1966, p. 22.

tweede geval worden er vuistregels beschreven die tezamen hooguit een praktijkleer vormen.

Het bewust hanteren en beschrijven van een attitude vereist dat kennis wordt gezift en geïnterpreteerd om de praxis te ondersteunen, waarbij men zich ervan bewust moet zijn dat de drie genoemde elementen in gelijke mate tot hun recht dienen te komen. In het onderstaande hoofdstuk wil ik een dergelijke poging ondernemen. Dat betekent tegelijkertijd dat, na het verslag van het afstandelijk wetenschappelijk redeneren van de voorafgaande hoofdstukken, nu een hoofdstuk volgt waarin zulk redeneren gepaard gaat met betrokkenheid op de Christelijke praxis.

5.1 Diversiteit en authenticiteit

Voor de lichaamsgebonden ordening en de associatieve ordening van geloofservaring is expressie van eidetische en transcendentale waarnemingsreductie binnen de co-regulatie van groot belang. Wanneer volwassenen ‘geleerd’ hebben om de informatie die voortkomt uit eidetische en transcendentale reductie niet tot expressie te brengen, maar geloofscommunicatie te beperken tot datgene wat langs de weg van psychische reductie tot expressie kan worden gebracht, zal de kwaliteit van de lichaamsgebonden en associatieve informatie in het co-regulatieve proces afnemen. Binnen de geloofservaring zal de structurerende ordening en de vormgevende ordening gekend, gewaardeerd en gebruikt kunnen worden wanneer voldoende veiligheid vanuit de andere ordeningen gegarandeerd is. Doordat geloofservaringen in relationeel verband worden geordend binnen een co-regulatief proces, zal de manier waarop (volwassen) participanten aan het co-regulatieve proces hun geloofs- en/of godsdienstige ervaringen ordenen van invloed zijn op de wijze waarop de andere deelnemers hun geloofservaringen (primair en toenemend) leren kennen, leren waarderen en leren gebruiken. Dat zal sterker het geval zijn voor relationele ontwikkelingsprocessen waarin volwassenen co-reguleren met kinderen. Zoals met elke menselijke mogelijkheid wordt in de co-regulatie een consensual, een conceptual en een cultural frame gecommuniceerd. Deze frames worden afhankelijk van de ervaringsordening die plaats kan vinden, gekleurd en in de geloofscommunicatie ingebracht. Wanneer men elkaars kleuring niet verstaat wordt de co-regulatie van mindere kwaliteit en wordt geloofscommunicatie minder effectief. De invloed van de ervaringsordening op de geloofscommunicatie is enerzijds complex, maar anderzijds ook duidelijk. Er zijn mensen die in de ene situatie structurend en vormgevend met geloof omgaan, maar in de andere situatie zeer rigide en star kunnen zijn. De authenticiteit, die iemand uitstraalt met betrekking tot de ervaringsordening waarmee geloofservaringen worden geordend, wordt waargenomen (transcendentale waarnemingsreductie), ook al spreken woorden een andere ordeningstaal.

5.1.1 Geloofscommunicatie afstemmen op ervaringsordening

Iedereen wil graag zijn bestaan existentieel veilig weten bij God. Wie ernstig ziek wordt zal zich altijd, heel menselijk, afvragen: waarom gebeurt dit? Waarom ik? Wie vanuit het geloof als angstreductie associatief heeft leren ordenen kan onder zulke omstandigheden het lichaam 'in Gods hand' als buitengewoon onveilig ervaren. Het opgebouwde consensual en conceptual frame heeft deze mens leren zeggen dat je moet berusten in zulke onbegrijpelijke rechtvaardigheid van God. Je hoopt maar dat je de kracht zal krijgen om het te dragen. Deze uitspraken behoren tot de bij de angstreductie behorende associatiereeksen. Zij kunnen zelfs als geconditioneerde reflex gebruikt worden om de angst, die het onveilige lichaam met betrekking tot geloofservaringen oproept, te bezweren. De medemens (pastor) naast het bed kan op verschillende manieren co-reguleren. Diegene die vanuit de eigen geloofsontwikkeling direct de structurerende ervaringsordening toepast en zegt dat de ziekte het gevolg is van onverantwoordelijk rookgedrag en dat God dus niet de oorzaak van de ziekte kan zijn, zal kwalitatief slecht co-reguleren, met als gevolg dat de geloofscommunicatie stopt of weinig effectief zal zijn. Een ander zal misschien mooie woorden spreken over Gods liefde, maar wanneer het gedrag, de houding, de attitude waarmee die woorden worden gesproken afkeuring en straf van God uitdrukken, zal de basale laag van de ervaringsordening van de gekwetste mens de geloofswerkelijkheid als onveilig duiden. Wie aansluit bij de lichamelijke onveiligheid, maar niettemin een andere geloofsboodschap wil communiceren dan die van de angstreductie, zal moeten vertrekken bij de lichaamsgebonden ordening. Zo iemand kan bijvoorbeeld vragen hoe het voelt om te berusten en of de zieke niet zo nu en dan neiging heeft om God even de rug toe te keren. Wanneer het consensual en conceptual frame van geloof als angstreductie te sterk is, zal Gods nabijheid gecommuniceerd kunnen worden in een gebed om kracht. Dat gebed kan aansluiten bij de associatieve ordening, wanneer gezegd wordt dat men hoopt voldoende kracht te krijgen, en bij de lichaamsgebonden onveiligheid waardoor men voelt dat de kracht tekort schiet. In zo'n gelovige co-regulatie mag men ervan uitgaan dat God mee-reguleert en dat Hij altijd aansluit bij de menselijke mogelijkheden, ook die welke de ervaringsordening oproept. Maar wanneer de zieke het geloof vanuit de structurende en vormgevende ordening heeft leren kennen, leren waarderen en heeft leren gebruiken, zal hij/zij, als Job, met God in discussie durven gaan, waarin en waardoor berusting plaats kan maken voor een wederkerige relatie met God. In die ervaring van God, die actief deelneemt aan de zelforganisatie van de mens in deze werkelijkheid, kunnen de waarnemingslagen van de 'empathic flow' een belangrijke rol spelen. Daardoor kan ondanks alles geborgenheid, nabijheid en verbondenheid met de door de onvolkomenheid van het bestaan geteisterde mens ervaren worden. De medemens neemt in dat proces een belangrijk deel op zich door datgene, wat ten aanzien van geloofservaring tot uitdrukking wordt gebracht in de co-regulatie. Daarvoor zijn niet alleen cognitieve en verbale argumenten belangrijk, de totale expressie van de geloofservaring is een belangrijk co-regulatief element. Wanneer aan dat ziekbed een gebed wordt uitgesproken door een medemens zal de eidetische waarnemingslaag informatie

verstrekken over de relatie tot God, die tot expressie komt in de totale sfeer waarin het bidden plaats vindt. De sfeer, de geloofsattitude van de pastor, en de authenticiteit van het gebeuren scheppen ruimte voor de ervaring dat God 'aanwezig' is en 'erbij wil zijn'. De nabijheid, geborgenheid en verbondenheid, die God kan geven, wordt in die situatie gecommuniceerd op een manier die maar zeer ten dele of helemaal niet waar te nemen is langs de weg van de psychische reductie. Deze geloofservaring van Gods nabijheid, de geborgenheid die Hij kan geven aan deze lichamelijke mens en Zijn verbondenheid met dit gekwetste bestaan, wordt allereerst vanuit de lichaamsgebonden ervaringsordering geduid, terwijl de associatieve ordening met betrekking tot (onder andere) de vertrouwde handeling die in het bidden schuilt, of vertrouwde woorden die worden gebruikt, tegelijkertijd mee-ordent. Misschien zal deze zieke op dat moment nog niet, maar later wel, deze zelfde geloofservaring alsnog kunnen ordenen door middel van de structurerende ordening, waardoor de ervaring transitionele waarde krijgt. En misschien kan dezelfde ervaring vervolgens doorwerken in andere levenssituaties en op andere levensgebieden, waardoor deze ervaring bruikbaar wordt voor de opbouw van de toekomst. Soms kan dit allemaal plaats vinden in een relatie, die maar kort duurt, maar waarin de co-regulatie van hoge kwaliteit is. Het kan ook een langdurig proces zijn waar geleidelijk aan in herhaalde co-regulatie (eveneens van hoge kwaliteit) steeds weer stukjes informatie worden toegevoegd aan de voor deze mens bruikbare geloofs-informatie, die uit de ervaringsordering wordt verkregen.

5.1.2 Bewuste geloofscommunicatie?

Het lijkt erop alsof deze analyse erg theoretisch is, omdat het hele proces in werkelijkheid een spontaan gebeuren is waarin de co-regulatie nu eenmaal loopt zoals zij loopt. Dat is echter maar ten dele waar. Vooral wanneer het gaat om opvoedingsprocessen, leerprocessen, of pastorale processen zal bewuste beïnvloeding een element in het proces vormen. Mensen kunnen bewust leren letten op signalen, die bij de ervaringsordering van andere (vooral kwetsbare) deelnemers aan het geloofsgesprek naar voren komen. Ouders, opvoeders en pastores kunnen bewust de kwaliteit van de geloofscommunicatie verbeteren door de loop van deze ervaringsordeningsprocessen duidelijk te volgen en door kennis te nemen van de verschillende factoren die een rol spelen voor de 'inzet' van een bepaalde ervaringsordering. Het is mogelijk om de kwaliteit van de co-regulatie met betrekking tot geloven te verbeteren en het effect van geloofscommunicatie te vergroten door bewust te leren inspelen op de behoefte aan co-regulatieve ervaringsordering. Dat wil zeggen dat de minder kwetsbare, 'sterkere' deelnemer in de geloofscommunicatie leert rekening te houden met de (dominante) ervaringsordering van de ander. De ervaringsordering van de ander kan zowel min of meer blijvend alsook in bepaalde omstandigheden tijdelijk dominant geworden zijn. Wanneer onbegrip en onvoldoende afstemming op de ervaringsordering van de ander de effectiviteit van de geloofscommunicatie negatief beïnvloedt, zullen mensen de neiging hebben (vooral wanneer zij zich de zwakkere voelen), om zich terug te trekken binnen de associatieve of de lichaamsgebonden ervarings-

ordering. Mensen die hun persoonlijke geloofservaringen, om welke reden dan ook, niet veilig kunnen ordenen, zullen zich in de geloofscommunicatie met anderen niet veilig voelen. Zij zijn geneigd zichzelf af te schermen voor een open co-regulatie. In die situatie wordt de lichaamsgebonden ervaringsordering vooral gepresenteerd door middel van geconditioneerde associaties (meestal zelfs geen reeksen). Deze leggen de verbinding tussen de sensopatische laag van de lichaamsgebonden ervaringsordering en de cognitief-verbaal tot expressie te brengen associatieve laag. Binnen de geloofscommunicatie nemen zulke mensen soms rationeel gezien absurde starre standpunten in, die een psychisch-emotionele muur zetten om de eigen geloofservaringen. Wanneer deze emotionele beschermingslaag eenmaal is aangebracht zal de geloofscommunicatie daar telkens weer op vast lopen. Wie zo muren om de eigen geloofservaring heeft geplaatst, is niet of nauwelijks in staat om met de volgende generatie over geloof te communiceren. Zo iemand zal binnen de geloofsoopvoeding een autoritaire opvoedingsstijl gaan hanteren. Wanneer mensen op andere levensgebieden wel open en structurerend kunnen communiceren kan een bewust leerproces over geloofscommunicatie en ervaringsordering helpen om de geloofscommunicatie weer vlot te trekken.

5.2 Ervaringsordering en geloofscommunicatie

Geloofservaringen moeten geordend worden. Dat heeft effect op de geloofscommunicatie. Het heeft ook invloed op godsdienstig gedrag, als onderdeel van de geloofscommunicatie. Het leren kennen, leren waarderen en leren gebruiken van de mogelijkheid om te geloven wordt door de ervaringsordering gekleurd. Dat is bij kinderen én bij volwassenen het geval. Het zal invloed hebben op de totale geloofscommunicatie in al haar facetten zoals die tot uitdrukking wordt gebracht binnen een geloofs-gemeenschap. Die invloed wil ik hieronder met praktische voorbeelden verduidelijken.

5.2.1 Zwarte pedagogiek en lichaamsgebonden ordering

De opvoedingsattitude heeft directe gevolgen voor de opvoedingsstijl en de geloofscommunicatie. Zeker met betrekking tot de lichaamsgebonden ervaringsordering.

De lichaamsgebonden ordering is de veilige basis vanwaar alles vertrekt. Daaruit komt vertrouwen in de werkelijkheid voort. Niet alleen bij het zeer kleine kind, maar voor alle participanten aan de geloofscommunicatie. Binnen de geloofsbeleving moet je lichaam veilig zijn. Dat betekent dat mensen hun lichaam veilig willen weten in Gods 'beheer'. In de periode van de zwarte pedagogiek werden kinderen voortdurend in Gods naam bedreigd in hun fysieke welzijn. Al hun lichamelijke behoeften werden als door God onwelgevallig afgeschilderd en seksuele behoeften werden ronduit zondig genoemd. Allerlei kinderlijk gedrag werd zondig genoemd en in verband gebracht met het 'vlees', het lichaam dat door en door slecht was. De kleinste ongehoorzaamheid aan de regels en normen van de ouders, werd gestraft met lijfstraffen en fysiek ongemak, omdat God het

per definitie met de regels en normen van de ouders eens zou zijn. De ongehoorzaamheid zou voortkomen uit het lichaam, dat door God zo slecht werd gevonden, dat kinderen moesten leren daarvan 'afstand' te doen. Over het lichaam heerste de boze wil die mede door het lichaam te straffen zou kunnen worden getemd. Gods tuchtiging werd in verband gebracht met Gods manier van opvoeden. Die tuchtiging werd altijd in verband gebracht met lichamelijke ellende en pijn, waaronder ziekte en dood. Alles moest in het werk worden gesteld om Gods toorn in te tomen, zodat de angst voor straf en vergelding minder zou kunnen worden, doordat de angst voor God zo groot werd gemaakt. Prachtige sociale en maatschappelijke redeneringen voor de opvoeding van (volks)kinderen werden helaas gekruid met die angst. Kenmerkend voor de zwarte pedagogiek is niet alleen dat vele vormen van wat nu psychische en fysieke kindermishandeling zou worden genoemd toen werd toegepast als opvoedingsmethode, maar ook dat daar altijd Gods naam bij werd gebruikt en dat bijbelteksten werden gebruikt ter legitimering van dit gedrag. Tegelijkertijd werd gecommuniceerd dat God liefde is, en dat dit alles uit liefde gebeurde, om de ziel van het kind en de mens te redden. Hieruit kan niet anders dan een zeer ambivalent Godsbeeld worden opgebouwd, dat vraagt om angstreductie en projectie om van de eindeloze en uitzichtloze machteloosheid af te komen. Kinderen die mishandeld worden door hun ouders krijgen een dergelijk ambivalente relatie tot hun ouders. Enerzijds zijn zij er afhankelijk van en dus loyaal, anderzijds haten zij hen en zoeken naar sublimatie voor die haat in de vorm van angstreductie. Dat bindt hen aan de lichaamsgebonden ordening (tot en met het multiple personality syndroom) en geconditioneerde associatieve ordening. Krampachtig proberen zij alles te doen zoals het 'hoort', om de gevreesde maximale onveiligheid te voorkomen. Wanneer zwarte pedagogiek tot het cultural frame behoort, waarmee het consensual frame en het conceptual frame over God wordt gekleurd en wordt gecommuniceerd, zullen mensen massaal hun geloofservaring lichaamsgebonden en associatief ordenen. Bij deze culturele sfeer behoort een autoritaire, zelfs totalitaire opvoedingssfeer, die echo-gedrag waardeert en 'zelfstandig denken' afkeurt. De associatieve ordening zal dominant worden, terwijl de bij dit cultural frame behorende machtstructuren de extrinsieke godsdienstigheid maatgevend verplicht stellen. Zo bewerkstelligt deze constellatie godsdienstigheid die is vastgelegd in schema's. Alleen de elite gebruikt een interpretatiekader, weinigen kennen de interpretatiestrategie nog, het systeem functioneert zo goed als niet meer. Godsdienst wordt gekoppeld aan een deelgebied van het bestaan. Veel grootouders van de huidige generatie twintigers hebben een vergelijkbare godsdienstige opvoeding meegemaakt. Het werd een vicieuze cirkel die hele generaties gevangen hield en waaraan slechts enkelen konden ontsnappen.

5.2.2 Opvoedingsstijl en geloofscommunicatie

God is in de huidige tijd geen boeman meer, geloofscommunicatie wordt niet meer vanuit een zwart pedagogisch vertrekpunt gevoerd. Maar veel uitspraken herinneren nog aan de onveiligheid van het lichaam in relatie tot God. Het wordt overal terug gevonden waar de bijbelverhalen en de geloofsverhalen worden voorzien van de door Wind gesignaleerde passe-partouts

met betrekking tot God (God beloont de goeden en straft de kwaden; bijbelverhalen gaan over mensen die geloofsheld zijn; God kan alles). Concreet betekent het dat je niet aan kinderen moet vertellen dat ziekte een gevolg is van Gods straf of Zijn willekeurige onbegrijpelijke rechtvaardigheid. Het kan natuurlijk niet zo zijn dat God helemaal niet in verband met ziekte of pijn wordt gebracht, maar dat zal altijd moeten plaats vinden vanuit Gods relatie met mensen, Zijn verbondenheid, Zijn nabijheid en Zijn geborgenheid. Het komt voor dat ook betrokken kerkleden geen rekening houden met de lichaamsgebonden ordening van geloofservaringen, terwijl zij er zelf op terug vallen. Een ouderling zei in de kerkenraad: “Ik snap niet waarom die kinderen het leuk zouden moeten hebben in de kerk, laat ze zich maar een poosje vervelen, dat deed ik ook altijd, en als ik eraan terug denk voel ik nog mijn stijve billen van die banken na een veel langere dienst dan die nu is”. Wanneer ouders altijd ruzie maken over geloofszaken of wanneer elke kerkgang met een knallende ruzie begint of wordt afgesloten, wordt de lichaamsgebonden ordening omtrent geloofservaringen onveilig. De veiligheid van de lichaamsgebonden ordening komt in gevaar wanneer ouders over lichamelijke zaken conflicten veroorzaken en die met geloofsargumenten uitvechten. Bijvoorbeeld dat je er “zo niet bij moet lopen” omdat een Christen zich zo niet hoort te kleden. Of dat je als jongere je haar moet knippen, omdat de ouders voor gek staan in de geloofsgemeenschap. Of nog erger, omdat naar zij zeggen, God het verboden heeft dat je je haar zo zou dragen. Dergelijke uitspraken en discussies, die niets te maken hebben met geloof, en alles met gesocialiseerde godsdienst getuigen soms van een onwaarschijnlijke onverschilligheid ten opzichte van de geloofsontwikkeling van de kinderen. Ouders die hun geloofsopvoeding hebben genoten vanuit de autoritaire opvoedingsstijl zullen gemakkelijk (wanneer ze zich niet bewust anders instellen) die stijl reproduceren naar hun kinderen. Wanneer geloof en godsdienst voor ouders alles te maken heeft met angstreductie kunnen zij bijna niets anders dan een autoritaire opvoedingsstijl hanteren met betrekking tot dat gebied van de werkelijkheid. Wanneer geloof en godsdienst voor de ouders tot een klein deelgebied van het bestaan zijn teruggebracht en dus sterk gecompartmenteerd zijn, zullen ze in andere opvoedingssituaties misschien een andere opvoedingsstijl hanteren. Sommige ouders weten nauwelijks hoe zij geloofservaringen kunnen inpaspen in het dagelijks leven. Voor hen is de interpretatiestrategie geen levende werkelijkheid meer. Geloof en godsdienst zijn zo gecompartmenteerd dat het referentiekader van de oorspronkelijke interpretatiestrategie is versmald tot de breedte van het kader of de schema's. Zij gaan gemakkelijk over tot een permissieve godsdienstige opvoedingsstijl, die meestal past bij hun dagelijkse opvoedingsstijl, of zelfs bij de autoritatieve opvoedingsstijl op andere levensgebieden. Het kind mag zelf alles met betrekking tot het leren kennen, leren waarderen en leren gebruiken van de mogelijkheden om te geloven kiezen. Ouders willen het niets opleggen, niets meegeven, niets doorgeven, zij moeten maar ontdekken wat er in de wereld te koop is op dat gebied. Zelfs wanneer ouders min of meer betrokken zijn bij een geloofsgemeenschap kan een dergelijke permissieve houding ertoe leiden dat de geloofscommunicatie stopt. Er is weinig of geen co-regulatie meer met betrekking tot geloofservaring.

5.2.3 De autoritatieve opvoedingsstijl

Een autoritatieve opvoedingsstijl zal de lichamelijke van het kind positief bevestigen. Autoriseren betekent dat de opvoeder het kind beschermende volmacht verleent. Het kind wordt bevestigd in het bestaan omdat de opvoeder de grenzen van de autonomie bepaalt, maar tegelijkertijd de eigenheid van het kind respecteert. Deze opvoedingsstijl geeft voortdurend een sterke co-regulatieve boodschap: “Jij mag er zijn voor mij”, “Jouw lichaam is bij mij veilig, het wordt (zoveel het in mijn macht ligt) gekoesterd omdat ik van jou (ook van je lichamelijke) houd”. De autoritatieve opvoedingsstijl benadrukt de menselijke, intra-psychische, maar ook de lichamelijke verbondenheid, nabijheid en geborgenheid. De autoritatieve opvoedingsstijl maakt duidelijk waar grenzen liggen omwille van de mogelijkheden van het kind zelf. Deze opvoedingsstijl geeft zelfstandigheid waar dat kan en geeft hulp waar het moet, zo’n stijl corrigeert en bevestigt; justificeert en sanctioneert het gedrag van het kind. In de geloofscommunicatie wordt die autorisatie direct in verband gebracht met de geloofswaarheid dat God het bestaan van de ouders en van het kind geautoriseerd heeft. “Jij mag er zijn voor mij, en ik zal er zijn voor jou”, omdat ik (de ouder) er mag zijn voor God en God er voor mij is; en omdat jij er voor God mag zijn en God er voor jou is in gelijke mate. Dat is autorisatie die ontleend is aan een hogere autorisatie, die de ouder-kindrelatie met alle feilen en falen, met alle vreugde en verdriet, maar ook met alle hoogtepunten en intense relationaliteit veilig stelt. Vanuit die opvoedingsstijl krijgen vergeven en belofte een kans, scheppen zij nieuwe mogelijkheden. Ouder en kind zijn in gelijke mate afhankelijk van Gods Vergeving en Belofte, waardoor elk mens telkens opnieuw mag beginnen. Het is niet nodig dat de nieuwe kans gekoppeld wordt aan gevoelde ellende en spijtbetuigingen. Ouders behoeven niet eerst Gods toorn over het stoute kindje te representeren, om vervolgens na een afgedwongen boetedoening vergeving aan God te vragen, waarna de ouders pas overgaan tot vergeving. Dat is de omgekeerde wereld. Ouders corrigeren, wijzen de weg, grenzen gevaar af en geven duidelijke aanwijzingen, maar passen menselijke vergeving toe als grondhouding van godsdienstige opvoeding. De nieuwe kansen zijn deel van de acceptatie dat je er mag zijn zoals je bent. Elke dag is een nieuwe kans, voor de ouders en voor de kinderen. Die attitude heeft direct effect op het fysieke welbevinden, maar ook op de kwaliteit van de co-regulatie: Jij mag er zijn voor mij, met je snottebellen, je piekhaartjes, je kapotgevallen knie en je huilbuien; met je buikpijn en je schaterlach, met je lastige manier van aandacht vragen en je lieve aanhankelijkheid, met je boze buien en met je knuffels, met je drang om alles te onderzoeken en met je angsten. Je mag er zijn, met je kernconflicten zoals Erikson die beschreef, met je groeiproblemen en je puberteitskuren, met je kleding en je haardracht en ik draag je op, aan God in mijn gebed, in mijn gedrag, in mijn manier waarop ik met je om ga. Een autoritatieve opvoedingsstijl vindt niet alles goed, en praat niet alles goed. Er zijn grenzen die bepaald worden door de mogelijkheden van het kind zelf. De grens ligt in ontwikkelingsgebonden fasegedrag en de mogelijkheden, maar ook de beperkingen die daaruit voortkomen. De grenzen liggen ook daar waar het kind situaties opzoekt die de mogelijkheden te niet doen, die afbrekend en mens-

onterend werken. De grenzen liggen waar kinderen slaaf worden van gewoonten, de peergroep, verslaving, seksualiteit of deprimerende levensomstandigheden. Ouders, de geloofsgemeenschap, de maatschappij is aan de menswaardigheid van het bestaan verplicht om die grenzen te stellen en te bewaken. Want wanneer die grenzen niet bewaakt worden zal de veiligheid van het lichaam zo in gevaar komen dat de lichaamsgebonden ordening alleen nog op fysiek overleven gericht kan zijn en alle andere mogelijkheden op een laag pitje moeten worden gezet. Het stellen van grenzen kost ouders en opvoeders, kost de geloofsgemeenschap en de maatschappij energie, dat gaat niet vanzelf. Het vraagt een alerte opvoedingsattitude, veel fysieke nabijheid, of fysieke tussenkomst (dat is geen geweld) en aandacht voor de oorzaken van de optredende ellende. Net als met een ziek kind kan geloofscommunicatie dan vooral gevoerd worden door het gedrag en de attitude waarmee ouders en opvoeders aanwezig zijn.

5.2.4 Positief ingaan op de lichaamsgebonden ordening

Geloofscommunicatie sluit altijd aan bij de behoefte aan veilige lichaamsgebonden ordening van een kind, van welke leeftijd dan ook. Ik geef daarvan enkele voorbeelden. Hoe jonger kinderen zijn, hoe meer concrete inbedding van de geloofscommunicatie in de lichaamsgebonden ordening zij nodig hebben. Voorbeelden daarvan zijn onder (vele) andere: gebaren maken, bewegen, klappen, zingen, iets doen (de kaars aansteken, de (kinder)bijbel pakken, lekker op schoot gaan zitten om het verhaal te horen (dus bij de sfeer hoort ook een bepaalde relationele lichamelijke positie), het klokje luiden voor we gaan bidden, naar God roepen als je bang bent, dansen, elkaars hand vast houden tijdens het tafelgebed en feestvieren. De protestantse gelovigen zijn zwak in het ondersteunen van de lichaamsgebonden ervaringsordening met betrekking tot geloof. Het is goed wanneer gelovige volwassenen hun creatieve vormgevende mogelijkheden inzetten om nieuwe vormen te vinden om de lichaamsgebonden ordening met betrekking tot geloof en godsdienst zinvol te ondersteunen. Een doodzieke baby of ouder kind in het ziekenhuis voelt de 'waarde' van de geloofscommunicatie wanneer de ouders zó dat het kind het kan horen of voelen (hardop spreken, zingen, bewegen) contact met God zoeken en reageert er op. Een kind dat jarig is weet zich lichamelijk in Gods geborgenheid geplaatst, wanneer de ouders dat duidelijk in de viering van de verjaardag een vorm geven. Een klein meisje van bijna drie jaar vertelde dat zij altijd een beetje bang was om te gaan slapen. 'Dan roep ik altijd Gohod, Go..hod, en dan komt ie en dan kan ik slapen'. Ouders kunnen daar autoriserend co-regulerend op inspelen wanneer zij daar niet een beetje vertederd over glimlachen, maar deze geloofscommunicatie serieus nemen en bijvoorbeeld als de angst eens wat erg groot wordt even samen met het kind God roepen. Hun geloofscommunicatie wordt al veel minder effectief wanneer zij in een dergelijke situatie zeggen: "Voortaan zullen we samen wel bidden dat is beter", om vervolgens een regulier kindergebedje te leren. Dat kindergebedje hoort bij de associatieve ordening, is heel belangrijk voor het overgangsritueel dat 'naar bed brengen' heet, maar is minder werkzaam om de plotselinge angst vlak voor het inslapen

te lijf te gaan. Kinderen (van vier tot ruim zestien jaar) vinden het plezierig wanneer ouders op een vaste tijd van de dag een moment nemen om nog even de dag door te praten en helpen om de kleine dingen van de dag met God te bespreken. Het vraagt van ouders dat zij hun eigen geloof en godsdienstigheid structurerend en vormgevend ordenen en de informatie eruit omvormen tot geloofscommunicatie, waarmee de lichaamsgebonden ordening bij hun kinderen wordt veilig gesteld. Dat betekent dat geloofscommunicatie ook plaats vindt wanneer ouders zich oefenen in het geven van eerlijke complimenten. Zo kan aangegeven worden wat niet goed is en wat beter kan. Kinderen hoeven niet altijd meer te presteren dan hun krachten op kunnen brengen, maar ook niet minder. 'Als je je best hebt gedaan voor dit proefwerk doet het er met betrekking tot onze relatie niet toe wat het resultaat is' of: 'Als je je onzeker voelt bij het proefwerk, zet dan even allebei je voeten stevig op de grond en zoek contact met God, je hoeft niet te bidden, niks te vragen, maar zoek contact met God'. De identiteit van een Christelijke school kan zichtbaar worden wanneer de leerkrachten hun structurerende en vormgevende ordeningskwaliteiten met betrekking tot geloven inzetten om de lichaamsgebonden ordening van ervaringen in het algemeen en geloofservaringen in het bijzonder zo goed mogelijk veilig te stellen. Tijdens het gesprek met een groep kinderen of ook tijdens de catechisatie, betekent dit, dat niemand uitgelachen, nagesproken, gekleineerd of gepest mag worden. De manier waarop de geloofsverhalen worden verteld maar ook de werkvormen moeten zo zijn dat zij illuminerend zijn voor die veiligheid en een bevrijdende levenshouding naar alle kinderen uitstralen.

5.2.5 Volwassenen en de lichaamsgebonden ervaringsordening

Ook voor volwassenen blijft de lichaamsgebonden ordening van en rondom geloofservaringen belangrijk. Dat heeft te maken met het gevoel van vertrouwd en veilig zijn. Daarom zitten mensen graag in hun eigen kerk, op hun eigen plaats, met hun eigen kerkboek, naast dezelfde mensen. Het maakt veel uit in een eredienst hoe het klinkt, ruikt, voelt, en hoort. Kortom bij een kerkdienst en de manier waarop je je er veilig voelt spelen alle zintuiglijke en lichamelijke prikkels een grote rol. Het is belangrijk om daar aandacht aan te besteden. Dat kan door de kerk een aangename plek om te vertoeven te maken. De zitkwaliteit van de stoelen of banken, lichtval, luchtverversing, temperatuur, de kwaliteit van de geluidsinstallatie, bloemen in de kerk en de totale entourage, waaronder de esthetiek van de liturgie, zijn belangrijk. Mensen die gewend zijn dat daar nooit aandacht aan besteed wordt, worden merkwaardig genoeg extra gevoelig op dat punt omdat wanneer er ook maar iets 'ongewoons' is, hun zintuigen geprikkeld worden op een manier die ze bij kerkdiensten niet gewend zijn. Bijvoorbeeld wanneer er opeens een kaars aangestoken is of wordt uitgeblazen, wanneer er opeens bloemen staan, of er wordt een ander instrument bespeeld dan het orgel, er onbekende liederen worden gezongen en een gemeentelid uit de bijbel leest. Naarmate geloof als een onveilige factor in je leven wordt overgebracht zal de onveiligheid rondom geloof toenemen en zal een mens geneigd zijn deze lichaamsgebonden factoren belangrijker te vinden dan wat dan ook. Geloofsbeleving in verband met

angstreductie zal gericht zijn op kastijding van het lichamelijke, ook in de eredienst. Harde ongemakkelijke banken, geen plezierige entourage, geen aangename muziek of zang worden dan tot bij het geloof behorende geconditioneerde associaties. Wie daaraan torent, torent aan het geloof zelf. Naarmate er meer veiligheid is kan de lichaamsgebonden ordening meer variatie en ‘nieuwigheden’ aan. Tenslotte zal elk mens die in een lichame-lijk of geestelijk zeer benarde situatie geraakt, behoefte hebben aan veel veilige lichaamsgebonden ordening, ook ten aanzien van geloofservarin-gen. Soms kan door ziekte, of door droefheid de lichaamsgebonden orde-ning zo opdringen dat de gelovige aangeeft zelf niets meer te kunnen dan de pijn en het verdriet te voelen. De associatieve en structurerende orde-ning van geloofservaringen kan dan niet meer worden toegepast, dat kost te veel energie. Dan is het belangrijk dat anderen, medemensen, medege-lovigen plaatsvervangend zichtbaar en hardop de wel gekende en gewaar-deerde, maar niet meer te gebruiken andere vormen van ordening van geloofservaringen gestalte geven. Bijvoorbeeld door voor de ander struc-turerend te bidden, door voor de ander vormgevend van geloof te getui-gen, door voor de ander Gods liefde en nabijheid voelbaar en beleefbaar te maken. Het vertrekpunt zal dan toch altijd de lichaamsgebonden orde-ning zijn. Altijd, ook als men heel ziek is of geestelijk heel ver weg, zal het mogelijk zijn om via de lichaamsgebonden ordening de geloofservaring op te roepen. Door middel van een godsdienstige sfeer, geur, klank, muziek, gebaar, vertrouwde symbolen en de cadans van vertrouwde ge-beden en bekende liederen.

5.3 De associatieve ordening en geloofscommunicatie

Zoals de associatieve ordening voor het hele leven een cruciale, zeer belang-rijke ordening is, omdat daarin de veiligheid van het zelf in relatie tot de buitenwereld gevonden wordt, zo is dat ook met geloofszaken. In het voor-gaande is al veel gezegd over de gevaren van een zwarte pedagogische attitude, autoritaire vormen van geloofscommunicatie, geloof als angstre-ductie en een cultural-, conceptual en/of consensual frame dat alleen geconditioneerde associatieve ordening toestaat. De manier waarop in het verleden geloof gecommuniceerd is geweest, zowel in de kerk als daarbui-ten maakt het aannemelijk dat veel starre onveranderlijke conditionering heeft plaats gevonden. Anderzijds zijn er veel mogelijkheden om met de behoefte aan duidelijke associatieve ordening creatief om te gaan binnen de geloofscommunicatie.

5.3.1 Geconditioneerde associatiereeksen

Geconditioneerde associatiereeksen zijn een belangrijke oorzaak waar-door godsdienst en geloof als interpretatiestrategie is ingeperkt tot een kader of tot schema's. Kinderen zullen geen behoefte hebben aan gecon-ditioneerde associatiereeksen met betrekking tot de mogelijkheid om te geloven. Geloven is immers geen motorische vaardigheid, maar een bete-kenisgevende vaardigheid, en betekenis wordt verminderd door conditio-nering. Wanneer kinderen geloofsordening als conditionering krijgen

opgelegd ligt de oorzaak daarvan bij de volwassene. Vooral mensen die kerkverlater zijn geworden kunnen hier sterke voorbeelden van geven: afgeraffelde gebeden, toonloos bijbellezen en geconditioneerde patronen rondom de kerkgang waartoe ook een rondje mopperen bij de koffie behoort. In het pastoraat blijken oudere mensen te zeggen dat de predikant niet geweest is als aan het eind van het gesprek geen ‘Onze Vader’ gebeden is. Anderen menen dat de preek niet in orde was wanneer zij een bepaald woord niet hebben gehoord. Sommige mensen menen dat hun geloof is afgenomen wanneer de liturgie wordt veranderd. Bij jongeren roept dit gedrag soms hevige teleurstelling of negatieve associaties met geloof op. Negatieve associatiereeksen met betrekking tot geloof en godsdienst worden ook opgeroepen wanneer godsdienst gebruikt is om maatschappelijke machtsstructuren te legitimeren en onrechtvaardigheid of onrecht goed te praten. Negatieve associatiereeksen worden gecommuniceerd doordat ouders Gods naam gebruiken om hun eisen tot gehoorzaamheid kracht bij te zetten. Wanneer godsdienstige rituelen gebruikt worden ten behoeve van angstreductie zullen de rituele handelingen als associatiereeks zo belangrijk worden, dat zij leiden tot een geconditioneerde geloofsgevoelreflex (“Als ik aan het Avondmaal ga, wil ik de rillingen over mijn rug voelen lopen”, zei iemand eens). Maar ook wanneer de godsdienstige praktijk zo onpersoonlijk en autoritair is dat van echte wederkerige geloofscommunicatie geen sprake is, kan die conditionering optreden. De rituele associatiereeksen worden dan geconditioneerde, niet verinnerlijkte associatiereeksen. De tijdens de rituelen gebruikte symbolen zijn in die situatie geen metaforische verwijzingen, waardoor zingeving in de werkelijkheid oplicht, maar deel van het ritueel, dus rituele attributen. Rituele attributen verwijzen uitsluitend naar het ritueel zelf, en worden deel van de geconditioneerde associatiereeks. Zij verwijzen niet meer naar het heilige maar worden dan zelf ‘heilig’. Wanneer stipte uitvoering van het ritueel vanuit de conditionering gekoppeld wordt aan gevoelens van veiligheid ten aanzien van geloof en godsdienst, wordt de handelingsvolgorde, de rituele taal en worden de rituele attributen onveranderlijk. Dan dragen zulke rituelen ertoe bij dat het geloof stolt en dat godsdienstigheid verbonden wordt aan gesocialiseerde mores en taboes. Zulke rituelen staan dan niet meer open voor de structurerende en vormgevende ordening. Hun transitionele kracht wordt daardoor minder. Sommige jonge mensen gaan op zoek naar nieuwe betekenisvolle symbolen (licht, kaarsen, bloemen, kleuren) en nieuwe inhoudsvolle rituelen. Dan bestaat het gevaar dat zij symbolen gaan gebruiken die niet verankerd zijn in de traditie, die een beperkte metaforische waarde hebben of waarvan de betekenis niet wordt herkend, waardoor ook die nieuwe symbolen uitsluitend de lichaamsgebonden ordening aanspreken (het voelde zo lekker). Worden met betrekking tot de mogelijkheid om te geloven geen bruikbare associaties of associatiereeksen gecommuniceerd, dan zullen kinderen op zoek gaan naar andere bronnen van associatieve ordening (zingeving) die hun behoefte op dat gebied bevredigen kan. Bijvoorbeeld in de paranormale belevingen, semi-religiositeit van de groepsgenoten en een eigen bij elkaar geknutselde vorm van zingeving.

5.3.2 Rijke associatiereeksen

Geloofsontwikkeling vindt plaats wanneer mensen voldoende associaties gecommuniceerd krijgen die met geloven in verband staan. Bovendien moeten er veel associaties zijn, een ruime sortering aan betekeniseenheden. De associaties vormen eerst losse elementen maar worden al snel tot associatiereeksen die steeds ingewikkelder worden. Een dergelijke associatiereeks is bijvoorbeeld de vorm van de kerkdienst (liturgie) of de manier waarop het dagelijkse bijbellezen en bidden een plaats krijgt. Alle symbolen en rituelen voeden de associatieve ordening. De vaste patronen zijn belangrijk. Zij enten het geloof op de traditie, op de lange reeks van gelovigen van alle tijden en alle plaatsen. Maar die reeksen moeten zo rijk zijn en zo rijk gevarieerd worden aangeboden, dat zij geen lege conditionering tot stand brengen, maar verinnerlijkte associatiereeksen worden. Die zijn bruikbaar voor het variëren met associatiereeksen, dat noodzakelijk een plaats moet krijgen in de geloofscommunicatie. Er moet dus ruimte zijn voor variatie, ook met de rituelen of met de orde van dienst. Doop, avondmaal, veertigdagentijd, advent, de kerkelijke hoogtijdagen, de feesten, en het gezamenlijk koffiedrinken na kerktijd, geven de associatiereeksen inhoud. Goed uitgedachte huiselijke rituelen kunnen de behoefte aan associatieve duidelijkheid tegemoet komen. Huiselijke rituelen sluiten aan bij de behoefte van kinderen in de periode dat de associatieve ordening dominant is (tussen de anderhalf en tweeneenhalf jaar) om gewoontehandelingen in een reeks te ritualiseren. Zulke ritualisering geven zekerheid en voorspelbaarheid aan het bestaan. Maar zij zijn niet gelijk aan godsdienstige rituelen, want die hebben een symbolische betekenis. Symbolische betekenissen leren kennen, leren waarderen en leren gebruiken is mogelijk vanuit de structurerende ervaringsordening. Het gebruik van symbolen kan in de periode van de dominante associatieve ordening een aanvang nemen, omdat symbolen vertrekken vanuit de associatieve ervaringsordening. Voor de associatieve ordening in de geloofscommunicatie zijn ritualiserende patronen belangrijker. Het kind is gevoelig voor ritualisering van deze patronen. Een kind van twee jaar kan bijvoorbeeld zeer gehecht zijn aan het ritueel dat de ouders één van beide elke avond (maanden achter elkaar) het verhaal van Jozef in de put voorlezen, voor het slapen gaan. Zo goed als altijd is er dan één element in het verhaal dat voor het kind een vertrouwenwekkende rol vervult (bijvoorbeeld dat Jozef er toch weer uitkwam of dat God Jozef daar ook hoorde). De geloofscommunicatie kan gebruik maken van creatief uitgedachte associatieve handelingsreeksen met een godsdienstige, de mogelijkheid om te geloven aansprekende, geloofopbouwende betekenis. Bijvoorbeeld: de kaars aansteken (doet een ouder kind), het klokje luiden (doet een jonger kind), elkaar een hand geven (doet iedereen), de ogen sluiten (doet iedereen), de vertrouwde woorden zeggen (doen de ouders, of doet om de beurt een lid van het gezin), afsluiten met amen (gezamenlijk), handen loslaten, het klokje luiden (doet het kleine kind). Ook voor deze reeksen geldt dat zij door creatieve volwassenen worden vorm gegeven, vanuit hun mogelijkheid om godsdienstige en geloofservaringen vormgevend te ordenen. Daarvoor ordenen zij eerst de structuur van de gebeurtenis, om daar vervolgens een eigen vorm aan te geven. Er zijn gelukkig mensen die daar zeer creatief mee om kun-

nen gaan³⁴⁷. Hoe meer van zulke vaste handelingspatronen rondom de geloofservaringen worden verzonnen en met kleine kinderen worden gepraktiseerd hoe beter het is. Maar op een gegeven moment willen de kinderen variëren met de door de ouders aangedragen associatiereeksen. Soms spontaan, soms beargumenteerd en weloverwogen verandert het kind een element van de associatiereeks op een eigen manier. Dat moet worden toegestaan. Wanneer kinderen ouder worden zullen ze van bepaalde 'kinderachtige' associatiereeksen willen afzien, om over te gaan tot een andere (door henzelf structurerend of vormgevend aangedragen) invulling van de behoefte aan rituele associatieve handelingen met betrekking tot de geloofservaring. Associaties met betrekking tot geloofservaringen en vormen van ritualisering zijn voor kinderen belangrijk voor de transitionele verbeelding³⁴⁸. Zij maken overgangssituaties veilig.

5.3.3 Godsdienstige rituelen

De behoefte aan vaste patronen blijft ook tijdens de volwassenheid bestaan. Daarvoor zijn de godsdienstige rituelen belangrijk. Effectieve rituelen hebben een feestelijk (vreugdevol) karakter; zij worden gevierd in een gemeenschap; zij versterken die gemeenschap ook; zij bevatten altijd elementen van herhaling; zij verbinden de deelnemers met een groter geheel. Zij verbinden de leden met het verleden doordat zij stammen uit de traditie; zij verbinden de deelnemende leden van de gemeenschap met gemeenschappen op andere tijden en andere plaatsen waar met gebruikmaking van dezelfde elementen, met een herkenbare vorm en zeker met dezelfde betekenis de rituelen worden gevierd; zij roepen gedeelde emoties op; zij stellen menselijke behoeften en wensen, vragen en situaties present; zij spreken symbolisch metaforisch over God³⁴⁹, en stellen zo God present. Godsdienstige rituelen zijn noodzakelijk omdat zij door de herhaling oefening opleveren waardoor een religieus referentiekader wordt gegeven, van waaruit geloofservaring herkend wordt. Zij laten mensen voelen en beleven dat zij bij elkaar horen en dat zij met elkaar een 'geheim' delen. Zij zorgen voor geordende intimiteit met voldoende distantie voor eigenheid³⁵⁰. Godsdienstige rituelen hebben tot doel het heilige ten minste gedeeltelijk binnen bereik van het menselijke te halen. De werking van rituelen en symbolen binnen de godsdienstcommunicatie is gecompliceerd. Godsdienstige rituelen zijn geformaliseerd binnen een bepaalde geloofs-gemeenschap. Zij bestaan uit handelingsreeksen en gedragspatronen, die een bepaalde sacrale betekenis hebben en daarom symbolische handelingen kunnen worden genoemd en zij maken gebruik van symbolische voorwerpen en de symbolische betekenis van natuurlijke elementen zoals water. Zij zijn allereerst bedoeld om de godsdienstige werkelijkheid te organiseren. Rituelen zijn sociaal-psychologisch gezien oorspronkelijk bedoeld om de godheid of de godenwereld gunstig te stemmen, om genade en hulp af te smeken. In het ritueel werd de godheid overgehaald naar mensen te luisteren, terwijl rituelen soms de kracht kregen toegedacht dat zij de godheid min of meer konden dwingen om op de gewenste wijze te reageren. In de rituelen wordt het angstaanjagende, het vreeswekkende van het numineuze in een gezamenlijke activiteit en gedeelde betrokkenheid onder controle gehouden. Daarvoor is meestal de bemiddeling van een door de

³⁴⁷ Luis Bakker, Loek Boer en Alma Lanser: *Rituelen delen*, Kampen, 1994.

³⁴⁸ Jongsma-Tieleman, 1996.

³⁴⁹ Jongsma-Tieleman: *Het belang van rituelen*, in Voorwerk, oktober 1991, p. 4-12.

³⁵⁰ Henk Kuindersma: *Riten en geloofscommunicatie in het gezin*, in Voorwerk, okt. 1991, p. 43-52.

godenwereld gelegitimeerd persoon nodig. Een sjamaan, een medicijnman of een goeroe. Dat heeft alles te maken met het zichtbaar maken van het heilige in de wereld van de mensen. Mensen ervaren (eidetische reductie van de waarneming) het totaal andere van het heilige. Bij het hanteren van bepaalde geloofservaringen van het “Ganz Andere” hebben mensen bemiddelende handelingen nodig, die voor de gemeenschap worden uitgevoerd door een daartoe toegerust mens. In de bijbelse boodschap wordt in deze behoefte voorzien door rituele feesten met hun handelingsreeksen te communiceren. Volgens de bijbelse interpretatie van zulke rituelen en de bijbehorende feesten zijn de rituelen niet bedoeld om de godheid gunstig te stemmen, of de godheid over te halen tot gewenst gedrag, maar zij zijn bedoeld om de relatie tussen God en mensen te communiceren. Vanuit de belevingswereld van gewone christelijke gelovigen komt de bezwerende betekenis toch ook nog naar voren. Vanuit de ervaringsordeningstheorie is dat te verklaren. Echte symbolische rituelen ‘vertellen een verhaal’, bezitten narrativiteit, hun symbolische betekenis verwijst naar een andere orde dan de letterlijke betekenis van de handelingsreeks (buiten de rituele omstandigheden) zou betekenen. Dat betekent dat de elementen van de handelingsreeks geordend moeten kunnen worden als totale gebeurtenis met een betekenis waarvoor verbeelding en beoordeling van de gebeurtenis noodzakelijk zijn. Wie dat niet geleerd heeft, dat niet heeft leren waarderen en niet heeft leren gebruiken zal toch vanuit de lichaamsgebonden en associatieve ordening de verwijzing naar het heilige kunnen ervaren. In de transcendente waarnemingsreductie zal, doordat het ritueel altijd in een gemeenschap van mensen plaats vindt de sfeer van de gebeurtenis, de gevoelens van anderen, de stemming die opgeroepen wordt en de communicerende ‘empathic flow’ ervaren worden als een geloofservaring, die geduid en dus geordend moet worden. De eidetische waarnemingsreductie zal ervaringsgegevens toevoegen over de hogere orde, de relatie tussen God (het goddelijke) en mensen, ervaringsgegevens die ook geduid en dus geordend moeten worden. Het gebeuren zelf wordt uitgevoerd met zichtbare handelingen en herkenbare geluiden, woorden, liederen, klanken, instrumenten en voorwerpen. De psychische waarnemingsreductie geeft daarover ervaringsinformatie die verwerkt moet worden. De lichaamsgebonden ordening zorgt voor informatie over het lichamelijk welbevinden (dat kan ook negatieve informatie over angst zijn) en over de empathische emotionele lichamelijke reacties. Mensen zeggen dat ze: ‘kippevel krijgen omdat het zo mooi was’ of de tranen in de ogen voelden schieten; het in hun buik voelden of rillingen over hun rug kregen, een droge mond hadden van spanning of warm werden van emotie. Dat hoort allemaal bij de betekenisgeving over de ervaring waarmee het ritueel het heilige present stelt. De associatieve ordening van deze ervaringen herkent de handelingsvolgorde en alle vaste woorden, gebruiken, klanken en voorwerpen. Door middel van de associatieve ordening worden voorgaande gevoelens en de toen ervaren betekenisgeving herhaald en opnieuw geduid. Het vaste patroon geeft zekerheid, ook al wordt de metaforisch-symbolische betekenis nog niet helemaal of helemaal nog niet begrepen. De lichaamsgebonden en associatieve laag van de symboolwaarde van het ritueel is niet van een mindere orde dan de cognitieve beoordeling en zingevingslaag. Omdat uit onderzoek blijkt dat veel volwassenen niet verder komen dan het

ééndimensionaal woordelijk verstaan van rituelen en symbolen is er geen enkele reden om kinderen niet voluit deel te laten nemen aan het gebeuren, juist vanwege de lichaamsgebonden en associatieve ordeningsmogelijkheden. Rituelen die aan de Christelijke godsdienst zijn verbonden zoals het bedienen van de sacramenten en het vieren van de hoge feesten, verwijzen allereerst naar de 'actie' van Godswege in Zijn relatie tot mensen. Vanuit die verwijzing verwijzen zij vervolgens ook naar de menselijke 'inbreng' in de relatie van God en mensen.

De traditionele godsdienstige rituelen die behoren bij de kern van de geloofstraditie reiken daardoor mogelijkheden aan om de belangrijke momenten van een mensenleven godsdienstig te ritualiseren. Zij hebben een iets ander karakter. Zij verwijzen naar de relatie van mensen onderling, de loop van een mensenleven en dat alles geplaatst in een hogere orde, namelijk de relatie van God en mensen. Zulke rituelen heiligen de levensloop en markeren de belangrijke momenten daarin. Zulke markante situaties zijn onder andere geboorte, dood, huwelijkssluitingen en in mindere mate de overgang van de ene levensfase naar de andere. Kroonjaren worden gevierd, huwelijksjubilea ook, evenals de overgang naar de middelbare school of de afsluiting van een schoolperiode, een nieuwe baan of andere levensmomenten. Voor ingrijpende andere levenssituaties wordt gezocht naar nieuwe rituelen zoals bij scheiding. In extreme stress-situaties, zoals bij zeer moeilijk opdrachten in het leven, bij de herinnering aan 'schuldloze schuld' door omstandigheden veroorzaakt, kunnen reinigende (nieuwe) rituelen genezend werken.

5.3.4 Kleine kinderen en bijbelverhalen

Het belang van bijbelverhalen ligt in deze associatieve ordening in de herkenning die mogelijk is met het gewone leven van kinderen en de vaste dagelijkse elementen van het leven. Merkwaardig genoeg gaan er steeds weer stemmen op dat de bijbelverhalen te 'oud' en te veel uit een andere cultuur en een andere tijd stammen om door kinderen herkend te kunnen worden. Wie er geen enkel bezwaar in ziet om kleine kinderen Afrikaanse sprookjes te vertellen omdat die sprookjes zulke algemeen menselijke waarde hebben, heeft soms wel bezwaar tegen het vertellen van bijbelverhalen. Aan de ene kant omdat de bijbelverhalen te goed en te mooi en te heilig zouden zijn om zomaar in handen van kinderen te geven. Aan de andere kant omdat kinderen ze niet zouden kunnen begrijpen. Dat is feitelijk waar, wanneer de verhalen worden gezien als gebeurtenissen van mensen die ooit in een ver land in een voor ons onbekende cultuur leefden. Maar de bijbelverhalen gaan ook over mensen, over kinderen, over gezinnen, menselijke relaties en menselijke emoties die van alle tijden en alle plaatsen en alle culturen zijn (minstens net zo als met die sprookjes). Het vergt gebruik van de structurerende en vormgevende ervaringsordening om de bijbelverhalen zo naar kinderen te vertolken dat zij juist die elementen overbrengen. Er is geen enkel bezwaar om kinderen vanaf zeer jonge leeftijd bijbelverhalen op voor hen begrijpelijke manier voor te lezen of te vertellen. Dat kleine kinderen de theologische diepgang, de betekenis voor het leven of de betekenis ten aanzien van de relatie tussen God en mensen nog niet kunnen bevatten en zeker niet kunnen verbaliseren, zoals volwassenen

dat doen, betekent niet dat deze verhalen voor hen geen betekenis hebben. Het mythisch-letterlijke geloof kan er door worden gevoed, dat is eveneens geen bezwaar want wanneer de geloofscommunicatie daar niet in blijft steken zal dit 'soort' geloof vanzelf uitbreiden naar een andere invulling van geloofsverhalen. Illuminerende verhalen bezitten de eigenschap telkens op een andere manier andere aspecten van de betekenisgeving in deze werkelijkheid te doen oplichten. Er zijn voldoende basale geloofsverhalen over de relatie tussen God en mensen die ook geschikt zijn voor kinderen. Door de geloofsverhalen uit de bijbel zo te gebruiken kan een mens van kind af aan geloofservaringen van zichzelf leren spiegelen aan de geloofservaringen uit de verhalen. Daarvoor zijn bijbelse verhalen niet minder geschikt dan 'gewone' kinderverhalen. Illuminerende verhalen zijn bij uitstek geschikt om primaire geloofsassociaties te ondersteunen, en de verhaalgevoeligheid voor geloofsverhalen te initiëren.

Dat kinderen uit zichzelf niet verhaalgevoelig zouden zijn, en daar eerst een training voor moeten krijgen door middel van het vertellen of het voorlezen van "gewone" kinderverhaaltjes, lijkt een misverstand. Onderzoek vanuit verschillende hoek (van onder andere Gibson en Fogel, onderzoek naar het begrip van 'desires' en 'beliefs' zoals van Rieffe en onderzoek naar autisme) heeft duidelijk gemaakt dat kinderen vanaf drie jaar in staat zijn om situaties die uitgebeeld worden op een reeks getekende plaatjes, episodisch te duiden. Niet alleen kunnen zij bij de plaatjes een heel verhaal vertellen, zij kunnen zich ook emotioneel inleven in de gevoelens van de afgebeelde personen. Zij kunnen zich verplaatsen in de gebeurtenis en in de daarmee samenhangende relationele aspecten. Kinderen van die leeftijd zijn in staat om zichzelf met episodische vertellingen in slaap te praten, zij kunnen episodisch spelen. Zij zijn dus al verhaalgevoelig. Die verhaalgevoeligheid helpt hen de werkelijkheid in kaart te brengen en te beheersen. Het lijkt ook een misverstand om te denken dat kleine kinderen van het aangeboden bijbelverhaal evenveel zouden moeten kunnen begrijpen als een volwassene. Elk bijbelverhaal is als een diamant met veel vlakken en aspecten. Kinderen zien andere kleuren en andere aspecten dan volwassenen. Dat is alleen maar verrijkend. Natuurlijk is het belangrijk om, wanneer men kleine kinderen de bijbelverhalen vertelt, aan te sluiten bij hun ervaringsordering en hun mogelijkheden om de werkelijkheid te duiden. Bijbelverhalen hebben in zichzelf voldoende rijkdom om aan te sluiten bij de kinderlijke leefwereld, indien men niet uitgaat van de 'volwassen' boodschap maar van de innerlijke illuminerende rijkdom van het verhaal zelf.

5.4 De overgang van associatief ordenen naar structurend ordenen

Structurend ordenen is net als alle andere vormen van ervaringsordering vanaf de geboorte een menselijke mogelijkheid. Het gebruik maken van de notie dat de werkelijkheid episodisch geordend kan worden kan bij baby's en kleine kinderen geobserveerd worden. In de 'folk psychology' werden deze noties benoemd als 'desires' en 'beliefs'. Men heeft waargenomen dat baby's een verwachtingspatroon hebben van het verloop van

een gebeurtenis in de werkelijkheid, die verder rijkt dan het aaneenschakelen van twee elementen als staande in een sequentie. Structurerend ordenen betekent dat de werkelijkheid wordt ervaren als een geheel dat meer is dan de som van de delen. De notie van de werkelijkheid die gestructureerd is, betreft de notie dat de werkelijkheid samenhang vertoont die bestaat uit meer dan de vaste sequentie van de delen. Toch is een kind, de wereld verkennende, in de eerste twee jaren van het leven erg gericht op het bewust maken van vaste (gewoonte)patronen. De associatieve ordening waarin sequentie en opeenvolging van twee bekende elementen zo'n belangrijke rol speelt reikt daarmee de betrouwbaarheid van de werkelijkheid aan. Die betrouwbaarheid kan uitgedrukt worden in enkelvoudige associatieve 'uitspraken' over de werkelijkheid. (Deze uitspraken behoeven geen expliciete verbale neerslag, maar kunnen verinnerlijkt zijn). Bijvoorbeeld: "Een stoel is om op te zitten". Daarachter schuilt het vertrouwen dat de stoel niet wegloopt, dat de poten niet doorzakken, kortom dat de stoel zich gedraagt zoals men (volwassene en kind) verwacht. Kenmerkend voor bepaalde psychische ziektebeelden is dat deze vanzelfsprekendheid verloren gaat. De bomen in het bos delen geen klappen uit, eten je niet op, storten zich niet op je, maar voor de zieke is dat niet zo zeker. In werkelijkheid zitten er dus zeer complexe waarnemingen achter de enkelvoudige associatieve uitspraken. Die complexiteit wordt aanvaard met behulp van de notie van een gestructureerde orde. De associatieve ordening maakt dat informatie over de werkelijkheid wordt verkregen die de 'desires' uit doet komen en de 'beliefs' grond geeft. Gedurende het hele leven zullen 'desires' en 'beliefs' de verbindende kracht vormen waardoor de noodzaak om krampachtig vast te houden aan bekende vaste associatieve patronen afneemt en de mogelijkheid om te variëren met associatiereksen toeneemt. De vaste elementen worden dan zo gebruikt dat de gestructureerde orde van de werkelijkheid geen angst voor verlies van grip op de werkelijkheid meer oproept. Het gebruik van symbolen en metaforen reikt schakels aan waarmee de betrouwbaarheid van een associatie veiligheid biedt in de flexibele ruimte van de structurerende ordening en in de creatieve ruimte van de vormgevende ordening.

Voor de intergeneratieve geloofscommunicatie is het belangrijk dat de associaties die met God te maken hebben een betrouwbaar karakter hebben. Die betrouwbaarheid geeft ruimte om ook geloofsinhouden structurerend te ordenen en te duiden, zonder dat de betrouwbaarheid van het gecommuniceerde (verbaal en handelend) afneemt. Symbolen en metaforen kunnen in de geloofscommunicatie veiligheid bieden waardoor elke generatie en elke tijd flexibele (structurerend ordenen) en creatieve (vormgevend ordenen) ruimte krijgt om op een eigen wijze het geloof te beleven.

5.4.1 Symbolen

Symbolen zijn het voertuig van de geloofservaring. Zij zijn ingebed in het materiële (psychische reductie); zij hebben hun betekenis dank zij de het materiële overstijgende betekenis (transcendente reductie); zij illumineren zingeving; zij bevatten een narratief element (empathic flow, affectieve plot); en zij zijn metafoer en verwijzing naar een overkoepelende werkelijkheid (eidetische reductie). Over symbolen en symboolbewustzijn wordt

binnen elke epistemologie anders gedacht. Cognitieve ontwikkelingspsychologische fase-theorieën zoals die van Piaget, Kohlberg, Oser en Fowler kennen grote cognitieve waarde toe aan het concreet operationele stadium, waarin symbolen kunnen worden begrepen en worden toegepast. Goldman maakte met zijn onderzoek duidelijk dat kinderen vanaf dat zij ongeveer veertien jaar zijn godsdienstig abstract kunnen denken. Heimans en Bucher bevestigden dit met hun onderzoek in 1990. Bucher wees erop dat kinderen vanaf twaalf jaar gelijkenissen beginnen te begrijpen in hun diepere betekenis. De meeste van deze onderzoekers wijzen erop dat waarschijnlijk 25% van alle volwassenen nooit aan het cognitief goed verstaan van symbolen toekomen³⁵¹. Kuindersma geeft aan dat Biehl de ontwikkelingstheorieën van Erikson en Fowler combineerde met verschillende stadia in symboolbewustzijn die hij uit onderzoek naar voren haalde. Hij onderscheidde achtereenvolgens: Het magisch numineuze verstaan van symbolen, dat bij kinderen vanaf ongeveer vier tot zes jaar herkend kan worden; vervolgens het ééndimensionaal verstaan van symbolen, dat hij herkende bij kinderen en volwassenen vanaf zes jaar; om daarna de overgang te zien naar het meerdimensionaal verstaan van symbolen, vanaf de leeftijd van ongeveer tien jaar; waarna na de puberteit het kritisch verstaan van symbolen opgemerkt kan worden; terwijl het hoogste stadium van het kritisch verstaan van symbolen bij volwassenen wordt waargenomen. Ook Biehl constateert dat de eerste twee stadia door iedereen worden doorlopen, maar dat vele volwassenen blijven 'steken' in het letterlijk ééndimensionaal verstaan van de symbolen³⁵². Deze uitspraken roepen de vraag op hoe deze volwassenen dan ooit de betekenis van symbolen kunnen communiceren naar hun kinderen of binnen de geloofsgemeenschap. Halbfass heeft een methode ontwikkeld om binnen het godsdienstonderwijs symboolbewustzijn te oefenen. Bijvoorbeeld door gebruik te maken van drama, afbeeldingen, creatieve expressie en door gebruik te maken van meditatieve technieken³⁵³. Symbolen zijn zichtbare verwijzingen naar een andere werkelijkheid. Symbolen werken als teken wanneer hun betekenis door degene die de symbolen waarnemen wordt begrepen. Kwalitatief goede symbolen hebben een illuminerende werking zoals illuminerende verhalen dat ook hebben. Zij maken iets over de interpretatie van de werkelijkheid duidelijk dat zonder het symbool minder duidelijk geworden zou zijn. Zij spreken zowel de lichaamsgebonden als de associatieve informatie verinnerlijkte associaties (en associatiereeksen, wanneer het om symboolhandelingen gaat) teweegbrengt, waarmee zo nodig gevarieerd kan worden en waardoor de symbolische werkelijkheid als een gebeurtenis met een verwijzende betekenis oplicht. Daardoor maakt het symbool de overgang naar de structurerende en vormgevende ervaringsordering met betrekking tot geloof en godsdienst mogelijk. Symbolen maken het mogelijk dat kleine kinderen en grote mensen in gewone alledaagse dingen een relatie met God gewaar worden. Oude beproefde symbolen uit de geloofstraditie hebben hun waarde op dat gebied bewezen. Voordat men nieuwe symbolen gebruikt moet hun verwijzende waarde goed worden doordacht. Ik geef eerst een voorbeeld van mijn inziens het aanreiken van een niet passend symbool. In de veertigdagentijd werd het verhaal van Getsemané gesymboliseerd door een joggende vrouw die wel-

351 Ploeger, 1993, p. 151.

352 Henk Kuindersma: *Nieuwe mode of blijvend ontwerp?*, Voorwerk, juni 1990, p. 54-56.

353 Henk Kuindersma: *Wat is symbooldidactiek?*, in Voorwerk, juni 1990, p. 3-12.

iswaar pijn van het lopen had, maar voor haar eigen bestwil nog even door moest zetten³⁵⁴. Dan nu een voorbeeld van het gebruik van een symbool waarbij vooral de associatieve ervaringsordening werd aangesproken in de communicatie. In een reeks diensten rondom de profeet Jesaja nam de predikant telkens een zakdoek waarbij in de eerste dienst van de serie werd uitgelegd dat hij bang was om God te vergeten en daarom een knoop in zijn zakdoek legde. Bij de volgende diensten kwam de zakdoek met de knoop telkens tevoorschijn en werd aan de kinderen gevraagd of ze nog wisten waarvoor die zakdoek was. Uiteindelijk kregen alle mensen in de laatste dienst een ‘zakdoek’ uitgereikt. In de loop van de tijd bleek dat oudere mensen de zakdoek in hun handtas bij zich droegen. “Ik heb het nog dominee, ik denk er telkens aan”. Vervolgens een voorbeeld van de structurerende ervaringsordening en het leren kennen, leren waarderen en leren gebruiken van symboolwerking door een klein kind.

Een kleine jongen van drie en een half jaar zet elke avond zijn slaapkamerraam wagenwijd open. Hij wil zijn bedje vlak bij het raam gezet hebben. De ouders vragen waarom hij dat wil. Het kind zegt: “De vogels zingen elke avond een liedje voor God en dan ga ik luisteren”. En een voorbeeld van de manier waarop in de geloofscommunicatie bewust een beroep gedaan kan worden op de structurerende geloofsordening van mensen, waarbij in het antwoord ook de vormgevende ordeningsmogelijkheden ingezet konden worden. Toen tijdens de veertigdagentijd de woestijnverhalen op het rooster stonden rouleerde in de gemeente een “boek met verhalen van God en mensen”. Iedereen, groot en klein die dat graag wilde, kon een persoonlijk verhaal in dat boek kwijt. In de vorm van een gedicht, een tekening, een borduurwerkje, een gedroogde bloem, of een geschreven verslag van een persoonlijke ervaring. Elke week was er iemand in de gemeente die de verantwoordelijkheid voor het boek op zich nam en volwassenen en kinderen aanspoorde er iets van zichzelf in achter te laten. Het boek werd symbool voor God die ook in deze tijd met mensen meetrekt door het leven. Tenslotte een voorbeeld van geloofscommunicatie die naast de structurerende ordening vooral een beroep doet op de vormgevende ordening van symboolwerking. Een groep catechisanten maakte een winter lang elke maand een nieuw decordoek voor de verkondiging. Samen met de predikant doordachten zij de ‘serie’ bijbellezingen. Zij kozen het verhaal dat het meest aansprak en zochten naar een ‘centrale boodschap’ en maakten een symbolisch doek. Zij schilderden onder andere een lege boot, en gaven als uitleg, dat deze maand iedereen zelf moest uitmaken of hij of zij in de boot wilde stappen of niet. Zo kunnen symbolen niet alleen een metaforische betekenis krijgen, maar ook een narratieve betekenis in het eigen leven.

5.4.2 Geloofstaal en ervaringsordening

Over de relatie tussen geloofsverhalen, geloofsteksten en geloofstaal, de relatie tussen het Woord en het woord en de relatie tussen de spreker en hoorder is bijzonder veel geschreven. Het is niet de bedoeling daar in dit verband op in te gaan. Ik wil hier kort enkele opmerkingen maken over de relatie tussen ervaringsordening met geloofstaal. Wie als spreker, als initiatiefnemer van de geloofscommunicatie, het geloof tot uitdrukking

³⁵⁴ In het maandblad *Kind en Zondag* aangereikt in de veertigdagentijd van 1995.

wil brengen doet dat veelal door het onder woorden te brengen. Wie gehoord wil worden, verstaan en begrepen wil worden moet in zijn woordkeus in de verhaaltrant, en met betrekking tot de betekenisgeving rekening houden met de hoorders. De spreker is “hoorder onder de hoorders”, zoals Dingemans in de titel van zijn boek dat uitdrukte³⁵⁵. Maar behalve dat dat homiletische en hermeneutische consequenties heeft, zijn er ook psychologische consequenties. Bij godsdienst hoort godsdienstige taal, die net als het symbool en de rituelen het heilige dichterbij brengt. Godsdienstige taal heeft alle functies die ‘gewone taal’ ook heeft. Taal verwijst in klankcombinaties naar een deel van de werkelijkheid. Grammaticaal gezien kan taal veel meer uitdrukken. Het geeft klank aan verleden en toekomst, aan ruimte en tijd, aan emoties en gebeurtenissen in hun hele samenhang en context. Taal is een interactioneel instrument dat medemenselijkheid mogelijk maakt. Het maakt mogelijk van mensen die samen op dezelfde plek elk iets doen een gemeenschap van mensen, die tot dialogisch handelen, tot actie kunnen overgaan. Taal verbindt mensen van ‘sameness’ naar ‘togetherness’. Taal verbindt mensen met hun voorouders, met de traditie, met andere culturele en sociale verbanden, met niet-empirisch aanwezige medemensen, maar ook met God. Taal is het instrument waarmee mensen informatie over de ordening van de werkelijkheid (ook over de ordening van de niet-empirische werkelijkheid) uitwisselen. Taal heeft de volgende functies: een signaalfunctie, (dat is een biologische ‘wekfunctie’); een contactfunctie; een communicatieve functie; een categoriserende grammaticale functie; en een fixerende functie (waardoor situaties en gebeurtenissen worden vastgelegd). Taal heeft, vergelijkbaar met waarneming, drie universele informatieve lagen. De functionele informatieve laag, die begrepen moet worden met betrekking tot de empirisch waarneembare werkelijkheid. De emotionele informatieve laag die verstaan moet worden met betrekking tot de emotioneel-relatieve werkelijkheid. Om deze laag uit te drukken en op te vangen gebruikt men intonatie, lichaamshouding, stemverheffing, klankkleur, en andere vormen van taalexpressie. En taal heeft de mystieke laag die verstaan wordt met betrekking tot de niet-empirisch waarneembare, de mensheid en de werkelijkheid samenbindende, organiserende en overstijgende werkelijkheid. De mystieke laag wordt niet bewust tot uitdrukking gebracht, die krijgt haar betekenis in de mogelijkheid van co-regulatie. Zo kunnen mensen elkaar aanvoelen en begrijpen wat de ander emotioneel en functioneel onder woorden brengt. Taal kent twee persoonlijke lagen: het taalbezit waardoor men begrijpt wat anderen zeggen en het taalgebruik, de wijze waarop men in staat is naar anderen ervaringen verbaal tot expressie te brengen. Dikwijls is het taalbezit van mensen groter dan hun mogelijkheden tot taalgebruik. Zij begrijpen meer woorden en meer taal dan zichzelf gebruiken (kunnen). Taal wordt begrepen omdat andere mensen een luisterattitude hebben. Voor de hoorder moet het gesprokene niet alleen betekenis hebben, maar er moet ook belang bij zijn om hetgeen uitgezonden wordt te verstaan. Horen en luisteren is niet hetzelfde. Elk mens en elk kind kan signaalgeluiden en signaalwoorden (woorden met betrekking tot primaire behoeftebevrediging en veiligheid) horen over grote afstand. Maar de betekenis uit het gesproken woord (zinnen, verhalen, aanwijzingen en dergelijke) kan door volwassenen verstaan worden over een afstand van tien meter³⁵⁶. En door

355 G.D.J.Dingemans: *Als Hoorder onder de hoorders*, 1991.

356 Proefondervindelijk vastgesteld door Prof Dr. F. Grewel. Weergegeven in een lezing, gehouden op het eerste nationale congres van de Vereniging voor logopedie en foniatrie getiteld: *Het somatisch-neurologisch aspect van de vertraagde spraakontwikkeling*, april 1960.

kinderen beneden de vier jaar over een afstand die in meters gelijk is aan hun leeftijd. In de leeftijd tussen vier en vijf jaar wordt die afstand gelijk aan die van een volwassene. Dat betekent dat kleine kinderen in de kerk wel veel horen, maar niet kunnen luisteren naar wat er gezegd wordt³⁵⁷. Ook het kinderverhaaltje kunnen ze niet begrijpen wanneer zij niet naar voren worden gehaald en van dichtbij te horen krijgen wat er verteld wordt. Zij kunnen wel allerlei lichaamsgebonden geloofservaringen ordenen, over sfeer, stemming, geluiden, licht en zij kunnen eventueel informatie krijgen door middel van platen, dia's, video en andere mediatieve technieken, die in de kerkdienst niet gebruikelijk zijn. Voor oudere kinderen geldt dat bezwaar niet. Er is verschil tussen de geloofstaal in de eredienst en de geloofstaal van het gewone dagelijkse leven. Sommige (meest oudere) volwassenen hebben de geloofstaal van de eredienst zo vereenzelvigd met geloof dat zij altijd de taal van de eredienst gebruiken wanneer zij over geloof communiceren. Geloofstaal is symbolische taal, die toch ook de lichaamsgebonden (affectieve) en de associatieve ordening aanspreekt. Zelfs een kind van anderhalf weet dat amen bij de sfeer en de associatiereeks van het gebed hoort. Een kind van drie weet niet wat Hallelujah betekent, maar wel dat het "bij God" hoort. Jezus wordt (als het goed is) niet alleen als naam van iemand uit verhalen gekend, maar ook als het woord dat liefde, relatie, vertrouwen en veiligheid uitdrukt. De mystieke informatie van dat woord is bij driejarigen bekend. Moeilijker wordt het wanneer geloofswaarden een hele theologische verhandeling uitdrukken, of verwijzen naar een complexe dogmatische waarheid zoals: verlossing, gerechtigheid, barmhartigheid, lankmoedigheid of maranatha. Zulke woorden worden dikwijls tot signaalwoorden die een emotionele laag raken, waar lichaamsgebonden reacties aan gekoppeld kunnen zijn. "Als ik het woord maranatha hoor, ik weet niet wat het betekent hoor maar dan weet ik dat het nog goed zit, want dan voel ik het tot in mijn botten", zei iemand. "Ik snap nooit wat van de preek, ik luister er ook niet naar, dat heeft toch geen zin, maar als ik de woorden Verlossing en Kruis heb gehoord dan is voor mij de hele kerkdienst goed", zei een ander. Geloofstaal roept associaties op. Associaties van een gewoonte, een sfeer, een stemming die met het heilige wordt verbonden. Maar dezelfde geloofstaal kan tot niet-verinnerlijke associatiereeksen leiden die voor de toepassing van geloof in de levenssituatie bijzonder moeilijk wordt. Geloofscommunicatie zou naast beperkte (zinvol gebruikte) geloofstaal vooral moeten bestaan uit taal die bij de ervaringsordening van mensen aansluit. Woorden die met hun dagelijkse situatie te maken hebben. Woorden die de eigen emoties tot uitdrukking brengen. Dat geldt des te sterker wanneer mensen met heel hun bestaan overgeleverd zijn aan de troost van geloofstaal en geloofscommunicatie. Bijvoorbeeld in tijden van ernstige crisis, verdriet, pijn, rouw en ellende. Prachtige poëtische taal, die een hoge symboolwaarde heeft, kan dan, hoe mooi die taal ook is, de plank volledig misslaan. Dat geldt voor gebeden, voor verkondiging, voor persoonlijk pastoraat en voor de taal van de eredienst. Het geldt dus ook voor gebeden die emoties communiceren naar God, maar voor hoorders uitdrukking moeten zijn van hun emotie van dat moment en die situatie. "Heer, we zijn blij, we willen wel heel hard dank U wel roepen", drukt voor veel mensen meer uit dan "Heer, wij treden met vreugde voor uw aangezicht". En "Heer, we zijn boos,

³⁵⁷ D.Timmers-Huigens, 1995, p. 169-190.

we kunnen wel schreeuwen dat we het oneerlijk vinden”, geeft meer expressie aan de emotie van wanhoop dan “Heer, waarom verbergt U zich voor ons”. Zulke taal geeft openingen naar het leven zelf en dan kan er ruimte blijven voor aloude, traditionele geloofstaal op die momenten waar mensen dat in hun geloofsbeleving kunnen inpassen. Dat geldt voor volwassenen en dat geldt voor kinderen. Het is als met de bijbelverhalen. Uitgesproken in hoog-theologische geloofstaal zullen ze minder overkomen dan teruggebracht tot enkele essenties van menselijke emoties en gebeurtenissen, die ook in de huidige levenssituatie herkenbaar zijn en onder woorden gebracht zijn in alledaagse taal. Geloofscommunicatie kan dan heel dicht bij het alledaagse bestaan komen. Niet iedereen stelt dat op prijs. Mensen die geloofservaringen kennen, waarderen en gebruiken voor angstreductie willen niet te veel en niet te dichtbij met geloof worden geconfronteerd. Daar worden zij lichamelijk onveilig van en hun associatieve ordening wordt gefrustreerd door de andere sfeer, de andere taal en de manier waarop geloof op het leven betrokken wordt. Voor deze mensen kan geloof beter een zondagse aangelegenheid zijn. Voor mensen waarbij de compartimentering van het geloof heel sterk is, zal geloof dat zo dichtbij komt soms een verademing of een eye-opener zijn, maar soms ook een last. Dan wordt opeens duidelijk dat er ook andere levensgebieden zijn waar geloofservaringen mee kunnen spreken voor de zingeving en dat is onbekend en onbemand. Voor oudere mensen bij wie geloof gekoppeld is aan de geloofstaal kan het verwarrend werken. Zeker wanneer zij niet weten waarom de geloofscommunicatie zo dichtbij komt. Geloofscommunicatie, waarbij taal gebruikt wordt die geloof heel dicht bij de mensen brengt, wordt soms oneerbiedig gevonden. Het moet niet te gemakkelijk zijn om te geloven zegt men dan. En uiteindelijk vraagt geloofstaal, die geloof dicht bij het dagelijkse bestaan brengt, om antwoord, juist in dat dagelijkse bestaan. Zo’n antwoord is men niet altijd gewend te geven, het kost te veel energie (er is zoveel op deze wereld). In de geloofscommunicatie met jongeren is alledaagse taal heel effectief. Het maakt dat zij weten waar ze aan toe zijn en dat ze kunnen kiezen wat zij ermee doen. Problematischer wordt alledaagse taal wanneer kinderverhalen of kinderalieden een verkapt boodschap aan volwassenen doorgeven. Bijvoorbeeld over hoe slecht de wereld is of dat na kerst alle lichtjes weer doven. Vooral wanneer zulke vragen alleen maar gesteld en zonder enige hoop te geven niet beantwoord worden, wordt de alledaagse taal eerder minder dan meer effectief als vorm van geloofscommunicatie. Geloofscommunicatie moet over geloof (en dus over hoop) gaan, niet over maatschappijkritiek zonder meer.

5.5 Geloofscommunicatie en de structurerende ervaringsordening

Ieder mens heeft een levensverhaal. Ieder mens heeft levensvragen. Ieder mens moet op de één of andere manier betekenis geven aan het eigen bestaan en aan de werkelijkheid. Het is de vraag of geloof en geloofservaringen daar nog een rol in kunnen spelen. Voor de existentiële vragen van het leven kunnen geloofsantwoorden heel belangrijk zijn. Onderzoek

naar depressie bij jonge mensen en jongeren benadrukte het belang van fundamentele zingeving, die niet voortkomt uit pragmatisme of functioneel rationalisme. Voor deze toepassing van geloof in het leven van jongeren en jonge mensen, maar ook van kinderen in de huidige cultuur is het leren kennen, leren waarderen en leren gebruiken van de structurerende en de vormgevende ervaringsordening van cruciaal belang. Op alle gebieden van het leven worden jongeren gevraagd hun ervaringen structurerend en vormgevend te ordenen. Alleen daardoor kan het probleemoplossend vermogen van het nieuwe leren toenemen. Maar ook zingevingsvragen komen in de huidige tijd in de Westerse cultuur voort uit ongekende, onverwachte 'nieuwe' problemen, waar volwassenen hun kinderen niet al in hun jeugd een antwoord op kunnen toespelen. De co-regulatie over het probleemoplossend vermogen ten aanzien van zingevingsvragen en existentiële vragen hangt ook samen met de manier waarop de participanten aan het co-regulatieve proces hun mogelijkheden om structurerend en vormgevend hun geloofservaringen te kunnen ordenen communiceren.

5.5.1 Cultuur en geloof

In een maatschappij waar het functioneel rationalisme het cultural en conceptual frame levert en waar pragmatisme het consensual frame zo goed als helemaal vult kunnen de antwoorden ook vanuit pragmatisch functionalistisch of hedonistisch standpunt gevonden worden. Volwassenen kunnen in hun geloofscommunicatie met jongeren en kinderen in dat cultural, conceptual en consensual frame meegaan waardoor geloof en godsdienst vooral als 'nuttig' en 'pragmatisch' wordt aangeboden. Maar de tijd dat godsdienst en geloof praktisch nut hadden voor een carrière, voor een sociaal leven, voor de huwelijksmarkt, voor de maatschappelijke status of voor de normatieve status is voorbij. Mensen zijn mondig geworden. Jongeren zijn na de democratiseringsgolf ook mondig geworden en kinderen worden steeds mondiger. Het is niet duidelijk meer waar men godsdienstig gedrag voor nodig heeft. Het eschatologisch 'nut' wordt door veel jongeren (en ouderen) van minder belang geacht. Hoewel in een Duits onderzoek meer jongeren in 1984 zeiden in een leven na de dood te geloven dan in 1953³⁵⁸. Wanneer geloofscommunicatie zich beperkt tot het communiceren van de lichaamsgebonden en al dan niet geconditioneerde associatieve ordening zal het praktisch nut voor het cognitief beantwoorden van levensvragen niet overduidelijk zijn. De empirical fit zal afnemen. De affectieve plot van de gecommuniceerde ervaringen met hun ordening moet dan wel heel groot zijn. Om daardoor de zo gecommuniceerde kennis van geloof te blijven waarderen, zodat jongeren behoefte hebben aan toenemende kennis en blijvend (Christelijk) gebruik van de mogelijkheid om te geloven. Die sterke affectieve plot kan alleen opgeroepen worden in een sterk affectieve, ook voor jongeren waardevolle geloofsgemeenschap. En dan nog is het de vraag of jongeren functioneel belang hebben bij het handhaven van de band met zo'n gemeenschap. Als zo'n gemeenschap al voorhanden is zal dat meestal de gemeenschap van de ouders zijn. Jongeren studeren ver weg van de geloofsgemeenschap van hun jeugd; zij maken deel uit van een wereld waarin mobiliteit hoog in het vaandel staat; zij zijn mondiaal georiënteerd, ook wanneer die oriëntatie uitsluitend muziek en

sport betreft; zij willen hun eigen leven opbouwen. Zij willen zelf kiezen, ook met betrekking tot geloofsoriëntatie en geloofsgemeenschap. Ploeger noemt Frechhoff's Duitse onderscheiding van vijf typen jongeren in hun relatie tot de Westerse cultuur. De religieus spirituele jeugd zoekt naar het verloren paradijs en laat zich gemakkelijk in met drugs en theorieën over wereldharmonie. De kritisch geëngageerde jongeren voelen zich aange trokken tot de tegencultuur, die zich bezig houdt met ecologie en mensen rechten en dergelijke zaken. De post-alternatieve jongeren zijn hedonistisch georiënteerd en zijn consumptief ingesteld. Dan zijn er de lichaams-en actie georiënteerde jongeren die vaak tot de laaggeschoolde randgroep-jongeren behoren. En tenslotte de verreweg grootste groep, de "onopvallend onopvallenden" dat zijn de jongeren die gewoon geïnstitutionaliseerd en geïntegreerd zijn in onze cultuur. Vijftien procent van de jongeren leidt een gemarginaliseerd bestaan. Het blijkt uit jeugdonderzoek ook in Nederland dat vooral deze grote groep jongeren tamelijk tevreden is, geen grote problemen heeft, geen last heeft van generatiekloofproblematiek, graag samen met andere jongeren plezier maakt en veel invloed ondergaat van op hen gerichte commerciële activiteiten. Voor de toekomst hebben zij voor ogen dat ze werk zullen hebben, meer geld zullen verdienen dan hun ouders, en zich in willen zetten voor een menswaardiger samenleving. De geïnstitutionaliseerde en geïntegreerde jongeren zullen zo bezien het meest in aanmerking komen voor 'gewone' geloofscommunicatie. Maar dat zal alleen het geval zijn wanneer zij in aanraking komen met volwassenen en andere jongeren die in het gewone leven spontaan over geloof communiceren. Dat zal weer het geval zijn indien geloofservaringen als 'gewoon' gekend, gewaardeerd en gebruikt worden. En dat zal uitsluitend het geval zijn wanneer geloofservaringen een geïntegreerd deel uitmaken van het alledaagse leven. Wanneer ouders, volwassenen en andere jongeren geloofservaringen hebben verbannen naar kleine compartimenten van het bestaan of wanneer zij eenvoudig geen deel (meer) uitmaken van het alledaagse bestaan, zal geloofscommunicatie niet of nauwelijks effectief plaats kunnen vinden. In een maatschappij waar het praktisch nut van geloof zo gering is geworden is de vraag wat dan doorslaggevend is voor het aannemen van een gelovige levensoriëntatie door een nieuwe generatie. Slik noemde authenticiteit en echtheid van de ouders als belangrijkste factor. Gromm noemde twee factoren die van overwegend belang zijn voor de ontwikkeling van een gelovige levensoriëntatie namelijk: De onderlinge relatie van de ouders, met een onmiddellijk gevolg voor het zelfgevoel van het kind en dat zelfgevoel (eigenwaarde) als zodanig. Deze beide factoren bepalen het Godsbeeld en daarmee de kwaliteit van de relatie met God en het goddelijke. Alle andere onderzochte factoren zoals: de relatie tot andere medemensen en de religieuze gewoontevorming, de praktijk van de religieuze beleving in kerk en opvoeding zoals die in school, kerk en christelijke clubs tot uitdrukking komt of de instructie van verhalen over God en het goddelijke, religieuze vormen en dergelijke bleken in vergelijking tot de eerste twee factoren veel minder invloed te hebben³⁵⁹.

359 B. Gromm: *Gottesvorstellung, Elternbild und Selbstgefühl; Untersuchungen zu einer Hauptthema religionspsychologischer Forschung*, in *Stimmen der Zeit*, 1981, pag.697-711.

Wanneer mensen bewust het geloof willen communiceren naar medemensen en naar kinderen, zal de effectiviteit van de geloofscommunicatie tussen generaties in deze tijd samen hangen met de mate waarin het structurerend en vormgevend ordenen een plaats wordt gegund. Wanneer iemand het structurerend ordenen heeft leren kennen, leren waarderen en leren gebruiken zal ook het vormgevend ordenen worden gebruikt. Maar in de geloofscommunicatie is het heel belangrijk dat de structurerende ordeningsmogelijkheden nadrukkelijk gecommuniceerd worden. Dat kan alleen maar wanneer de initiator van de geloofscommunicatie (de pastor, de ouder, de leraar, de volwassene) het structurerend ordenen 'voorstructureert'. Dat wil zeggen dat die initiator van het geloofsgesprek, de geloofscommunicatie bewust structurerend organiseert, waardoor de structurerende ordening van geloofservaringen vanzelfsprekend gekend, gewaardeerd en gebruik kunnen worden. Structurerend ordenen laat gebeurtenissen in hun samenhang zien. De gebeurtenissen kunnen worden geoordeeld, en worden beïnvloed door degene die structurerend ordent. Met de elementen van de associatiereeksen kan gevarieerd worden, elementen uit verschillende associatiereeksen kunnen gemengd worden. De eigen mening wordt gevormd, de eigen interpretatie wordt geoefend. Dat betekent dat er sprake is van wederkerigheid, gezamenlijkheid, saamhorigheid, gemeenschap, openheid, vergeven en opnieuw beginnen, samen zoeken naar echtheid en waarheid en zin. Daarin zijn kinderen evenveel waard als volwassenen. Zij kunnen op verrassende nieuwe wijze een bijdrage leveren, andere oordelen vellen en andere verbanden zien. Zij kunnen ook het oude in een nieuw daglicht stellen. Om het geloofsgesprek op die manier te voeren zijn allerlei creatieve gespreks- en werkvormen ontwikkeld die toegepast kunnen worden. Dat vereist van de gespreksleider meer vormgeving dan van de andere deelnemers aan het gesprek.

De resultaten van structurerend en van vormgevend ordenen van geloofservaringen wordt zichtbaar in allerlei nieuwe vormen van geloofscommunicatie, zoals experimenten met kerkdiensten en liturgie, inloophuizen, stiltecentra, schoolpastoraat en interreligieus godsdienstonderwijs. De 'uitvinders' en leiders van deze nieuwe vormen van geloofscommunicatie zijn onder andere vormgevend ordenend bezig, maar de deelnemers oefenen de structurerende (niet starre, niet dogmatische, niet voorgevormde) omgang met geloofservaring. Wanneer 'leiders' een werkvorm bedacht hebben en de deelnemers aan de geloofscommunicatie krijgen daardoor inzicht en doorzicht in verbanden en samenhangen, zodat zij de structuur van het gecommuniceerde kunnen doorzien en beoordelen, blijft het een bewuste manier om het leren kennen, leren waarderen en leren gebruiken van structurerende ordening te stimuleren. Ik geef enkele voorbeelden.

De kinderen van de kindernevendienst en van de brugdienst doen met elkaar een spel. Er is voor hen een ontbijtvossenjacht georganiseerd, voorafgaande aan de kerkdienst op de gemeentezondag. Omdat dat gedeelte van het jaar de verhalen van Jacob en Jozef centraal staan, zoeken ze in een wijk allerlei vossen die met die bijbelverhalen te maken hebben, verkleed en met attributen. Alle vossen geven de deelnemers een opdracht die gedaan moet worden waardoor het bijbelverhaal wordt verbonden met de

eigen situatie. Als de opdracht gedaan is, krijgen ze een deel van het ontbijt en trekken verder.

Kerkeradsleden en hun partners nemen deel aan een bezinningsdag over de betekenis en de vormgeving van het Avondmaal. De werkvormen zijn geselecteerd om structurerend te leren omgaan met dit gegeven. Er is een associatiespel, een muurkrant, een rollenspel, een groeps-schilderij, een knelpunten exercitie en een experimentele viering in het programma verwerkt.

In een kerkdienst wordt de inhoud van popsongs naast de inhoud van psalmen gelegd om te vergelijken over welke problemen van het leven beide soorten liederen gaan en welke 'oplossingen' zij aanreiken. Natuurlijk worden beide soorten songs ook ten gehore gebracht.

In de geloofscommunicatie tussen ouders en kinderen kunnen zelfs met kinderen vanaf een jaar of zes kritische kanttekeningen gemaakt worden bij bijbelverhalen. Het is een kans om te variëren met manieren om bijbel te lezen of gezamenlijk te bidden in huis. Gedacht kan worden aan gebedsintenties die gemaakt worden, in een doosje verzameld en een tijd lang bij de gebeden worden gebruikt. Gesprekken over het hoe en waarom van de keuzes die ouders in het dagelijks leven maken zijn minstens net zo belangrijk. Ouders moeten niet te pas en te onpas aankomen met godsdienstige uitspraken maar zij moeten laten zien hoe het geloof creatief een plaats krijgt in de gebeurtenissen van het leven. Moreel handelen, keuzes maken, oordelen waarom je dit of dat wel of niet goed vindt hoort er allemaal bij. Structurerend met geloofservaringen omgaan wordt ook geoefend in het omgaan met de media. Hoe en waarom worden welke programma's bekeken. Hoeveel ruimte gunt men elkaar in de keuze, welke criteria worden aangelegd. Het is niet alleen belangrijk dat pubers en tieners daarover meedenken, maar ook dat kinderen vanaf een jaar of zes daar de gelegenheid voor krijgen. Ze moeten alleen niet de verantwoordelijkheid voor keuzes op dat gebied alleen dragen en nog minder gedwongen worden om keuzes voor de ouders te bepalen. Bepaalde keuzes maken ouders voor je en dat is heel geruststellend. Structurerend ordenen kan tenslotte niet de hele dag door gebeuren. De meeste dagelijkse zaken worden geordend op grond van associatieve ordening en veel informatie wordt gegeven door de lichaamsgebonden ordening. Structurerend ordenen komt erbij, maar wordt nooit zo dominant dat het de associatieve ordening verdringt, daar wordt een mens overspannen van. Dat moet ook niet zo zijn in de geloofscommunicatie. Veilige associaties en een veilige lichaamsgebonden ordening blijven de basis, ook van de structurerende ordening.

5.5.3 Levensverhaal en geloofsverhaal

Volwassenen brengen hun ervaring, hun levenservaring en hun ervaring met geloof in als vorm van verhaal. Die levensverhalen worden naast de levensverhalen van jongeren gelegd. Levensverhalen worden gecommuniceerd, ook tussen ouders en kinderen. Trees Andree (e.a.) vertelt over kinderen die vragen stellen en ouders die antwoorden geven. Vaak worden verhalen, parabellen, en voorbeelden gebruikt om antwoord te geven op vragen van kinderen. In het verhaal verschuift de directe moraal, de les, even naar de achtergrond om het kind zelf de gelegenheid te geven om het ver-

haal te interpreteren en datgene wat de opvoeder graag wil overbrengen er uit te halen en in het eigen leven te integreren. Tegelijkertijd kunnen opvoeders leren van hun eigen verhaal, doordat zij geconfronteerd worden met hun eigen interpretatie van hun eigen verhaal. In het vertellen van verhalen worden kinderen uitgenodigd om vertellen te leren en verhalen te leren verstaan³⁶⁰. In de levensverhalen spelen geloofsverhalen al dan niet een rol. En vervolgens wordt daar soms het bijbelse verhaal op gelegd als matrix die er over heen ligt. Een dergelijke manier van omgaan met verhalen maakt dat de bijbelverhalen gaan oplichten in hun zin en betekenis voor het leven van alledag. Oudere volwassenen zijn niet zo gewend om hun levensverhaal als geloofsverhaal te presenteren. Zij zijn niet gewend om over de plaats van hun geloofsverhalen in hun leven te communiceren. Er zijn zoveel manieren om geloofsverhalen in het levensverhaal een plaats te geven, of juist om ze eruit te laten. De structurerende ordening van geloofservaringen geeft in het levensverhaal doorkijkjes naar het geloofsverhaal. En geeft in het geloofsverhaal doorkijkjes naar het levensverhaal. In het kader van een catechese-periode over de tien geboden kwamen allerlei levensverhalen aan de orde. Naar aanleiding van elk gebod werden catechesanten (veertien plus) gevraagd veertien dagen lang in de gaten te houden of er zich een situatie in hun dagelijkse bestaan voordeed die te maken had met één bepaald gebod. Ze werden gevraagd één situatie te vertellen. In het begin kwamen er vooral verhalen uit de krant of uit een televisie serie of uit een tijdschrift. Maar ook die verhalen werden als doorkijkverhalen gebruikt. Zoveel mogelijk werd het gesprek open gehouden. Open naar verhalen, open naar oplossingen en opmerkingen, naar indrukken, naar lachen, naar humor, naar spotten met mensen en situaties en vooral open naar geloof. De verhalen die ingebracht werden werden in de loop van het proces steeds persoonlijker en betroffen ook hun eigen levensvragen. Ze hadden meningen over abortus en vrijen, over trouw en kinderen krijgen of nemen, over opvoeding en de relatie met hun ouders, over de toekomst en over relaties met anderen. De catechesanten vroegen heel terecht echte co-regulatieve participatie van de gespreksleider. De gespreksleider zorgde voor doorkijkjes naar zoveel mogelijk uit het leven gegrepen praktische geloofsverhalen (van zichzelf en van anderen). De link met andere bijbelverhalen werd alleen gelegd wanneer dat verhelderend en zinvol werd gevonden door de jongeren. Er zijn catechesatieprogramma's ontwikkeld waarbij jongeren bij oudere gemeenteleden op bezoek gaan voor een gesprek over levensverhaal in relatie tot geloofsverhalen.

5.5.4 Doorkijkverhalen

Doorkijkverhalen kunnen ook als 'opstapverhaal' in een kerkdienst worden gebruikt. Doorkijkverhalen verschillen van spiegelverhalen. Cock Bakker, Ina ter Avest, en anderen stellen zich de vraag of rationele verhandelingen de taak van verhalen over kunnen nemen³⁶¹. Verhalen halen namelijk datgene wat ver is, zowel in tijd als in begrip, als grijpbare werkelijkheid, dichtbij. Maar voor het gebruik van verhalen is het noodzakelijk dat leraren, ouders en opvoeders en anderen die verhalenderwijs geloof communiceren, de kunst van het vertellen van verhalen beheersen. Zij moeten een spanningsboog kunnen ophouden, hoogtepunten inbouwen,

³⁶⁰ Trees Andree, Dieuwertje Bakker, en Toos Scheen, *Leven van verhalen* in: P.D.D.Steegman, en J.Visser: *Zin in verhalen*, p.38-67.

³⁶¹ Ina ter Avest, Cok Bakker, Jaap Schaap, Piet Steegman: *Leren van verhalen*, in P.D.D.Steegman en J.Visser: *Zin in verhalen*, 1993, p.68-104.

verhalen kunnen vertellen alsof je met elkaar, leraar en leerling op reis bent. Het vertellen van spiegelverhalen kent een belangrijke moeilijkheid. Datgene wat voor de verteller duidelijk als omslagpunt, als spiegelpunt wordt ervaren hoeft dat helemaal niet te zijn voor de hoorder. Een spiegel weerkaatst het licht van elders, in het volslagen duister heb je niets aan spiegels. Dat geldt ook voor spiegelverhalen, welk licht valt erop? Is het ook mogelijk dat iemand “ervoor gaat staan” waardoor de spiegel zijn functie verliest?. Doorkijkverhalen vragen wel verbeelding maar geen extra fantasie om zich in te leven in een andere cultuur. Ze gaan in onze cultuur niet over indianenkinderen in Colombia. Ze voeren geen sprekende beesten ten tonele die daardoor alleen al weer gespiegeld moeten worden aan de eigen situatie. Ze spelen zich niet af in de middeleeuwen bij een heksenverbranding. Ze gaan niet over een stripfiguur, maar over het dagelijkse kinderleven van kinderen hier en nu. In die verhalen komen emotioneel geladen situaties voor die levensecht zijn. Daardoor sluiten doorkijkverhalen aan bij de behoefte aan duidelijk associatieve en lichaamsgebonden ordening. Het zou je eigen lijf kunnen zijn dat de geschetste situatie meemaakt, het zou je eigen belevenis kunnen zijn die daar plaats vindt. De weg zoeken met een nachtspel in het bos, in de mist lopen, de bus gemist hebben en bang zijn om te laat op school te komen, meedoen met pesten op school, ruzie met de buurjongen, een musicaluitvoering, het feest voor de jarige leraar organiseren, iedereen die een zwemdiploma heeft gehaald wordt in de krant genoemd en jou zijn ze vergeten en nog veel meer. Die emoties worden direct in verband gebracht met geloofsverhalen of de relatie van God met mensen, niet als moraal, maar als deel van het verhaal. Doorkijkverhalen kunnen ook gecommuniceerd worden met (getekende) dia's, met een stokpoppenspel, met platen, met een rollenspel, met een discussie, met een symbool dat uitgedeeld wordt, met een onafgemaakte korte striptekening die later door de kinderen zelf afgemaakt mag worden en met tal van andere werkwijzen. Het is goed mogelijk om een groep minder geïnteresseerde jongeren onder enthousiaste leiding van een jeugdleraar die geïnteresseerd is in geloofscommunicatie een paar maal per jaar zo'n doorkijkverhaal te laten 'maken' en uitvoeren. Dan loopt de structurerende ordening en vormgevende ordening weer duidelijk door elkaar.

5.5.5 Bijbelverhalen en narrativiteit

Bijbelverhalen zijn zinstichtende, illuminerende verhalen die verwijzen naar de diepte en hoogte van het leven (qualifier). Een mens heeft zin en betekenis nodig. Die wordt over heel veel gebieden van het leven gecommuniceerd in verhalende vorm. Een mens leeft in een “verhalende wereld”, zegt onder andere Steegman³⁶². De communicatie met de medemens verloopt voor een groot deel via de verhalen, maar ook de onzekere toekomst is slechts aan te gaan doordat een mens is ingebed in gebeurtenissen, die hun neerslag vinden in persoonlijke en collectieve verhalen. Verhalen verbinden een mens innerlijk met zichzelf en uiterlijk met de medemens. Niet alleen met de medemens die nu leeft maar ook met de medemens die eens geleefd heeft en ooit zal leven. Narrativiteit is een deel van het menselijk bestaan. Hoewel een mens niet uitsluitend verhalend is, is een mens leven zonder verhalen ondenkbaar. Verhalen maken van loshangende

³⁶² P.D.D. Steegman en Dr. J. Visser (red.) *Zin in verhalen, over de betekenis van verhalen bij de overdracht van geloof, waarden en normen*, Zoetermeer, 1993.

elementen in de werkelijkheid een gebeurtenis. Door het verhaal worden verbanden in de tijd en in een causale orde geplaatst. Bovendien wordt de werkelijkheid door de verhalen geïnterpreteerd. Die interpretatie vindt ook in de mens zelf plaats. Elke mens is geplaatst in een cultuur en zo zal de innerlijke interpretatie van ieders levensverhaal gekleurd worden door de externe interpretatie van de medemenselijkheid waarin een mens leeft. Zo wordt het levensverhaal met de interpretatie daarvan bepalend voor iemands zelfgevoel en voor de opbouw van de identiteit³⁶³. Mensen vertellen over zichzelf, vanuit een persoonlijke perspectief aan iemand die luistert. In onze moderne samenleving is het gezamenlijk interpretatieschema van de betekenis van datgene wat men te verhalen heeft steeds verminderd in vergelijking met vroeger, toen de interpretatieschema's meer gemeenschappelijk en eenduidig waren. In de geloofscommunicatie kan men het verhaal van de ander net zo interpreteren als dat gebeurt bij het interpreteren van geschreven teksten. Letten op wat er wel en niet verteld wordt, wat wordt weggelaten, wie spreekt, en wie zwijgt, welke soorten verhaal worden gebruikt en vanuit welk perspectief wordt er verhaald?. Elk verhaal is subjectief, er bestaan geen objectieve verhalen, schrijft Helene Timmers in een bespreking van het werk van Mieke Bal, de Nederlandse grondlegster van de narratologie³⁶⁴. Bal heeft als literatuurwetenschapper de narrativiteit van hedendaagse literatuur geanalyseerd. Robert Alter bestudeerde als Amerikaanse literatuurwetenschapper de literatuur van het Oude Testament vanuit narratologisch perspectief³⁶⁵. Een verhaal is een verslag, van een geschiedenis die dus niet letterlijk verteld wordt, maar geïnterpreteerd wordt weergegeven. In het verhaal zelf zijn drie lagen te vinden in de acteurs die in het verhaal denken, zien, handelen en geschiedenis maken. Wanneer iemand in een verhaal iets doet of niet doet, iets zegt of niet zegt wordt dat niet door degene die handelt zelf uitgelegd, maar door de verteller die dat gedrag of wel of niet vertelt en bovendien interpreteert. In bijbelverhalen zijn drie van de vijf te onderscheiden verteltempo's aangetroffen: de ellips, of het weglaten van delen van de geschiedenis (het is moeilijk er achter te komen of dat weggelaten wel of niet belangrijk was); de samenvatting van het gebeurde en een beschrijving van een scène uit de gebeurtenis. In de scène loopt het verhaal verteltechnisch gezien parallel in tijd op met het gebeurde, de scène maakt het verhaal overzichtelijk. Het maakt duidelijk wie handelt, wie spreekt, wie kijkt en wie dat allemaal niet doet. Voor de geloofscommunicatie met kinderen en jongeren en waarschijnlijk voor heel veel mensen is de scène heel belangrijk. Daar wordt het verhaal verbeeldend. Er zijn tal van significante elementen in de bijbelverhalen die vanuit verschillende gezichtspunten zicht geven op de gebeurtenis. De verteller zelf wordt in bijbelverhalen bijna nooit zichtbaar. De hoorder maakt zijn en haar eigen interpretatie van het verhaal. Narratologie is een wetenschappelijke methode die nauwkeurig en volgens regels uitgevoerd moet worden. Die kan niet elke willekeurige bijbellezer toepassen. Toch kan de narratieve laag van een verhaal goed aangevoeld worden. De narratieve elementen van de bijbelverhalen spreken mensen aan op elk 'niveau' van ervaringsordening. Zo wordt de hoorder (lezer) direct en persoonlijk bij het verhaal betrokken. Verhalen maken taalkundig gezien veelvuldig gebruik van metaforen. Ook in de bijbelverhalen is dat zo. Het is net als bij de symbolen niet altijd

³⁶³ Ruard Ganzevoort en Jan Visser: *Zin in verhalen, het narratief paradigma in de vragen van zingeving en geloofsoverdracht*, in: *Zin in verhalen* 1993, p.9-23 en: *Luisteren naar verhalen* p.24-37.

³⁶⁴ Helene Timmers: *Een kritische blik op bijbelverhalen* in Voorwerk, november 1995, p. 12-16.

³⁶⁵ Robert Alter: *The art of the biblical narrative*, 1981.

noodzakelijk dat men een bepaalde cognitieve intelligentie moet hebben ontwikkeld om de metaforen te begrijpen. Water, de zee, een diepe rivier waar je door heen moet is voor Nederlandse jonge kinderen een associatief te herkennen en daardoor binnen bepaalde grenzen te begrijpen metafoor. Kinderen kunnen begrijpen dat het angstig kan zijn in het water, dat het nat is, dat je kopje onder kunt gaan en dat dat bedreigend en gevaarlijk is. Voor kinderen in Zwitserland zal de metafoor van de berg eerder aanspreken dan voor Nederlandse kinderen. De metafoor van Jezus als wijnstok en mensen als ranken zal Nederlandse kinderen weinig kunnen zeggen en vereist dus vertolking naar het alledaagse bestaan van kinderen. Een metafoor moet in het leven passen (empirical fit van de metafoor) en moet ook een zekere spanning oproepen. Metaforen hebben een verwijzende en verbindende functie tussen twee verschillende concepten uit verschillende domeinen van het bestaan³⁶⁶. Degenen die de metaforen horen moeten die domeinen wel kunnen herkennen.

Zoals al eeuwenlang uit het Jodendom bekend, is er niet één uitleg maar zijn er zeventig uitleggingen, voor elk tijd en elke plaats, terwijl de zin die oplicht toch altijd weer uit dezelfde bron komt. Dat vormt de kern van structurend ordenen met geloofservaring en bijbelverhalen. De vaste elementen van de verhalen, de associatiereeksen die ook in de verhalen zitten, worden variërend gebruikt, zodat andere dimensies zichtbaar worden. Daarin kan de traditie een rol spelen en zal dat zeker doen, want dat geeft aan welke dimensies in het verleden zijn gevonden als zeer waardevol voor het leven. Maar het zal ook zo moeten zijn dat de zinstichting, dat wat oplicht als waardevol, niet in strijd is met dat wat in werkelijkheid ervaren wordt. Het moet aansluiten bij wat wetenschappelijk kan. En tenslotte zal het maatschappelijk relevant moeten zijn³⁶⁷. Er is dus geen sprake van drie soorten toetsing die naar believen al dan niet gebruikt kunnen worden, maar van een integrale driedimensionale toetsing die geen recht doet aan de werkelijkheid wanneer een dimensie wordt weggelaten. Daar kan de structurende ordening bij helpen, zodat geloofservaringen de wereld doorzichtig maken. De preek of de catechese, het leerhuis en de gesprekskring of de bijbelkring vormen niet de enige plaatsen waar deze driedimensionale toetsing plaats kan vinden. Bijbelverhalen kunnen op hun betekenis getoetst worden door middel van allerlei activiteiten waar mensen die betekenissen tot uitdrukking brengen. Vaak in een creatief proces, maar ook als structurende afgeleide daarvan, zoals in een bijbelse (bestaande) musical of een kerstspel. In zulke producties wordt niet alleen uitleg gegeven van het verhaal, maar wordt ook een toepassing van het verhaal in de werkelijkheid al dan niet aannemelijk gemaakt. Goede musicals en spelen en dergelijke uitdrukkingmogelijkheden doorstaan de door Dingemans genoemde driedimensionale toetsing. Er is dringend behoefte aan mensen die zulke producten op de markt brengen en aan een uitwisseling van ideeën.

³⁶⁶ Ter Avest e.a.:

Leren van verhalen, in Steegman e.a. 1993, p. 85-88.

³⁶⁷ Dingemans, 1996, p. 163.

5.6 De vormgevende ordening

Vormgevend ordenen vindt plaats vanuit een intense beleving van eigenheid. Het is dus een heel persoonlijk gebeuren. Vormgevende co-regulatie stimuleert en ‘wekt’ de vormgevende ordening bij alle participanten aan het co-regulatieve proces. De ervaring van menselijke fundamentele pluraliteit, waarin elk zichzelf mag zijn, maar waarin mensen toch met elkaar verbonden zijn en elkaar kunnen aanvoelen (empathic flow) en kunnen begrijpen (consensual frame) vormt de fundamentele basis voor ‘gedeelde creativiteit’. Het vormt ook de basis voor de mogelijkheid om vormgeving en creativiteit aan elkaar mee-te-delen, dus creativiteit en vormgeving te communiceren. Het empirische resultaat van vormgevende ordening is altijd een nieuw gestructureerde werkelijkheid. In de geloofscommunicatie wordt vormgevende ordening zichtbaar waar men elkanders uniciteit als gelijk-waardig erkent. Het wordt zichtbaar, waar men elkaars creatieve manier om met geloofservaringen de werkelijkheid te ordenen, begrijpt, herkent, erkent, emotioneel aanvoelt en beantwoordt.

5.6.1 De vierde dimensie

In de vormgevende ervaringsordering krijgt de ontmoeting met God een extra dimensie. De diepte van de lichaamsgebonden ordening wordt aangevuld door de breedte van de associatieve ordening. Door die beide ordeningen ontstaat een plat vlak waarop de geloofsordering veilig verder kan doorbouwen. In de structurerende ordening wordt hoogte gegeven aan het ‘bouwwerk’ van geloofsordering. De maten van het ‘bouwwerk’ zijn bij ieder mens anders. De fundamenten van het bouwwerk worden door God gegeven. Aan alle kanten en op elke denkbare en ondenkbare manier wordt het bouwwerk van het menselijk geloof door God ‘geschraagd’ en gefundeerd. Mensen ervaren dat in Zijn liefde, Zijn trouw, Zijn geborgenheid (veiligheid), Zijn verbondenheid (vergeving, belofte, Jezus), Zijn justificatie van het (individuele) menselijk bestaan (Ik zal er zijn voor jou), Zijn sanctionering van het menselijk bestaan (grenzen stellen, opnieuw mogen beginnen, waardoor ‘bekering’ mogelijk is), en Zijn onvoorwaardelijke, onophoudelijke nabijheid (beschikbaarheid, Heilige Geest). In de vormgevende ordening ‘ontdekken’ mensen de dialogische wederkerigheid van de relatie tot God. God is aanspreekbaar, met God kunnen mensen in discussie gaan, zoals Jezus voorleefde en Abraham, Mozes, Job, dat zo nu en dan deden. Met God kunnen mensen wandelen als met een vriend (Henoeh en de profeten) en alles wat hen beroert en bezig houdt ‘bespreken’. Door de vormgevende ordening ontbreekt het ‘dak’ op het ‘bouwwerk’, ontbreekt ‘de deksel van de doos’ blijft het bouwwerk naar boven open. De vormgevende ordening brengt mensen in contact met de vierde dimensie. Dat kan de spirituele dimensie (Ploeger³⁶⁸) of de pneumatologische dimensie (Dingemans³⁶⁹) genoemd worden. Het is de dimensie, die ruimte schept. Men kan de metafoer als volgt uitbouwen. Het zelf is het punt van waaruit de diepte, breedte en hoogte kan aanvangen. Het zelf is gegrondvest in de substantieel andere orde van de werkelijkheid, namelijk de geborgenheid, nabijheid en verbondenheid, die God geeft. Het is een mens-en-medemens-overkoepelende werkelijkheid, die hen samen bindt, hoewel zij

³⁶⁸ Ploeger, 1993, p.56-59, p.112-114.

³⁶⁹ Dingemans, 1996, p.153-159.

elkander als uniek wezen herkennen en erkennen (eidetische waarnemingsreductie). Een mens is, doordat het bestaan fundamenteel als gegrondvest wordt ervaren, als vanzelf toegerust om geborgenheid, nabijheid en verbondenheid te verwachten. De folk-psychology (theorie-theorie) zoekt daarvoor verklaringen. Verwachting vraagt om bevestiging maar laat de mogelijkheid tot ontkenning open. In de verwachting (van geborgenheid, nabijheid en verbondenheid) is de menselijke communicativiteit gegrondvest. De mens is een ver-antwoordelijk -tot antwoord geven, tot dialoog in staat- wezen. Communicatie vraagt om iets of iemand van gelijke orde om mee te communiceren, de unieke medemens, die dezelfde is en toch anders. In de pluraliteit wordt de verwachting van geborgenheid, nabijheid en verbondenheid vanuit de medemenselijke relatie bevestigd of ontkend. Daardoor wordt de onzichtbare dieptelijn zichtbaar als basisveiligheid en basisvertrouwen en als veilige hechting. De uit het zelf vertrekkende dieptelijn krijgt direct breedte door de co-regulatie met de medemens. De associatieve ordening rekt als het ware de dieptelijn in de breedte uit. Onveiligheid en wantrouwen maken de lijn korter en daardoor het grondvlak kleiner. Dat deel van de dieptelijn dat zichtbaar gemaakt is kan op latere leeftijd door grote onveiligheid krimpen, maar kan ook uitbreiden. Het is een levenslang proces, waarin steeds meer ervaringen, die ook weer geordend moeten worden, meespreken. Vroege basiservaringen zijn belangrijk voor de sterkte en de stabiliteit van het grondvlak. De kwaliteit van het grondvlak bepaalt de maat van de hoogte, die kan worden opgetrokken. Ook de hoogte zal gesteund en geschraagd worden vanuit de funderende bevestigende orde, die het menselijk bestaan omgeven houdt. De hoogte zal ongemarkeerd over kunnen gaan in ruimte. De open creatieve ruimte, maar niettemin zwevend verbonden aan de hoogte en dus aan de maten van het grondvlak. De creativiteit van de mens is niet oneindig. Hij wordt beperkt door zijn ervaringsordering. Hij wordt, net als de andere dimensies, bevestigd en beveiligd maar ook begrensd door Gods orde. Het 'materiaal' van het bouwwerk is fundamenteel van een andere orde dan die waarin het is gegrondvest en bevestigd. De vierde dimensie van openheid zal de hoogte steeds voeden en zal de diepte en de breedte kunnen doen uitdijen. De vorm en omvang en de maten van het bouwwerk zullen afhankelijk zijn van het co-regulatieve proces tussen mensen en de kwaliteit van het menselijke communicatieve of dialogische handelen. Mensen moeten vanuit hun ontologisch vertrekpunt antwoord geven in en door medemenselijkheid. Het zelf is niet mechanisch, automatisch toegerust om toenemend antwoord te geven (ingeboren vermogens, die wetmatig tot ontwikkeling komen). Het zelf heeft geen ingebouwde standaardantwoorden (determinanten van gedrag). De kwaliteit van de menselijke ver-antwoordelijkheid hangt onmiddellijk samen met de kwaliteit van de co-regulatieve relatie en de kwaliteit van het menselijke communicatieve handelen. Dat geldt zeker voor geloofscommunicatie, want daarvoor wordt de mogelijkheid om te geloven gekend, gewaardeerd en gebruikt om de bevestigende, funderende, begrenzende, veilige orde als interpretatieve, zingevende orde toe te laten in het bestaan. Het is belangrijk dat er medemens zijn, die vanuit hun eigen vormgevende ordening de diepte, de breedte en zo mogelijk de hoogte van de ervaringsordering bij anderen zullen stimuleren. In die creativiteit en de manier waarop

anderen vormgevend met geloofservaringen de werkelijkheid ordenen, ontdekken en ontwikkelen kinderen, jongeren en volwassenen bij zichzelf de mogelijkheid om vormgevend geloofservaringen te ordenen. Het bouwwerk van het elf loopt over in dat van de medemens. In het weergeven van dat complexe geheel schiet de metafoor van het bouwwerk tekort. De samenhang met andere zelden, opgenomen in de funderende werkelijkheid van Gods geborgenheid, nabijheid en verbondenheid, gaat mijn menselijke voorstellingsvermogen te boven.

5.6.2 Geloofsverhalen als oefening in vormgevende ordening

Er zijn allerlei vormen om het vormgevend ordenen van geloofservaringen te oefenen ontwikkeld in onze tijd. Niet alleen in nieuwe liturgische vormen, ook in de manier waarop de liturgie van een dienst een eenheid is of hoe alle liturgieën van de paascyclus samen een geheel vormen. Het wordt duidelijk in experimenten met kerkdiensten, in verrassende exegese, in de woorden van het gebed en het gesprek met God, maar ook in bibliodrama, muzikale creativiteit, in sacrale dans, in vormen van expressie, en vooral in daden. Daden van de apostelen, daden van de kerkvaders, daden van mensen als Franciscus van Assisi, van Luther en Calvijn, van Martin Luther King en Moeder Theresia, van Broeder Roger van Taizé, en van Chiara Lùbich van de Focalare beweging. Dat zijn daden, die illuminerende geloofsverhalen leveren voor medemensen. Er zijn ook de daden van de mensen van de Pauluskerk in Rotterdam, de daden van de onbekende mensen van ‘kerk in actie’, van vluchtelingenwerk, inloophuizen, drugshulpverlening, daklozenzorg, en de talloze onbekende daden van ‘gewone’ mensen, die geloofsverhalen leveren die de weg naar vormgevend ordenen voor anderen openen. Zulke verhalen zijn uiterst belangrijk voor de geloofscommunicatie. Zij reiken levende doorkijkverhalen naar de bijbelse boodschap aan. Geloof is een proces, een beweging, waarin de spanning van de aardse werkelijkheid ten opzichte van het Evangelie zichtbaar wordt. Bevrijdingstheologie en feministische theologie, reli-pop en Drewermans psychoanalytische benadering van bijbelverhalen, de oude en nieuwe spirituele en charismatische bewegingen; elke tijd heeft zijn eigen behoefte aan nieuwe vormgeving. De Michaël-geloofsgemeenschap van Wieringen maakt al jarenlang duidelijk hoe kinderen en jongeren, die misschien niets meer voelen voor kerkelijk clubwerk en catechese, geboeid kunnen raken door vormgevend ordenen van hun geloofservaring in het maken van ‘theaterproducties’ voor de eredienst. Er zijn allerlei initiatieven voor internationale uitwisseling en contacten, voor mondiale hulp en bemoediging. Geloofsgemeenschappen kiezen voor nieuwe vormen van missionair en diaconaal gemeente zijn.

5.6.3 Randvoorwaarden voor vormgevend ordenen

- Geloof ontwikkelt zich in een geloofsgemeenschap. De belangrijkste voorwaarde is dat een mens zijn mogelijkheden ontwikkelt in een veilige omgeving, waar niet alleen mensen zijn, die ten aanzien van de gegeven mogelijkheden een voorbeeld kunnen zijn (modelling), maar waar medemensen actief bijdragen aan gestage groei als proces. Voor de geloofs-

communicatie is niets zo funest als het oude opvoedingsmodel, dat Kok³⁷⁰ het O.O.O.- model noemt. Dat is het model, waarbij ouders en opvoeders menen, dat opvoeding en dus ook geloofsopvoeding, slechts plaats vindt op momenten dat men moet ingrijpen. Zulke mensen menen dat opvoeding, en geloofsopvoeding in het bijzonder, uitsluitend plaats vindt als men bewust ‘doet’ aan gedragsmodificatie. Men heeft dan, zegt Kok, ‘last’ van pedagogische oprispingen, temidden van een kabbelend bestaan. Kok noemt dat een pedagogisch insult. Die oprispingen worden door kinderen en jongeren bijna nooit serieus genomen en zijn desastreus waar het gaat om het overdragen van normen en waarden, dus ook voor geloofscommunicatie. Waar geloofscommunicatie alleen bestaat uit de inhoud van zulke oprispingen, zal communicatief van vormgevend ordenen weinig terecht komen. Een voorwaarde is dat geloofsopvoeding en geloofscommunicatie een pedagogische attitude is, en geen methode.

- Het enige echte werkzame bestanddeel van geloofsopvoeding en geloofs-overdracht blijkt telkens weer de authenticiteit, dat wil zeggen de echtheid en betrokkenheid van ouders te zijn. De grote moeilijkheid blijkt te liggen in de manier waarop volwassenen hun geloofservaringen ordenen en dat communiceren naar de nieuwe generatie. Wanneer zij die manier om geloofservaringen te ordenen dwingend willen opleggen (overdragen) op de nieuwe generatie, komt van vormgevend ordenen vanuit geloofscommunicatie niets terecht. Ouders en opvoeders moeten leren om zelf structurerend en vormgevend hun geloofservaringen te ordenen. Een manier van leren die in het begrip ‘leren’ wordt uitgedrukt. Of ouders moeten een deel van de geloofscommunicatie overdragen aan derden. Dat kunnen leden van de geloofsgemeenschap zijn waartoe de ouders behoren.
- Het nieuwe leren vraagt van kinderen vanaf de kleuterleeftijd om hun structurerende en vormgevende ordeningsmogelijkheden te leren kennen, te leren waarderen en te leren gebruiken. Wanneer dat ten opzichte van geloofservaringen niet wordt toegestaan zal geloofscommunicatie stikken. Het zingevend, probleemoplossend vermogen van geloofservaringen wordt door de generatie van deze tijd en van diegene die verwachten de nabije toekomst te moeten ‘hanteren’, dwingend gevraagd. Zij vragen om een co-regulatief proces, dat antwoord geeft op die vraag. Voor die relevantie zullen ouders en opvoeders ten minste gelegenheid moeten geven om structurerend en vormgevend geloofservaringen te ordenen.
- Geloofscommunicatie vindt niet plaats vanuit een co-regulatief tweedimensionaal proces waarin uitsluitend van partnerschap gesproken kan worden. Het vindt niet uitsluitend plaats in de (één) ouder-kind relatie, maar is deel van een groter geheel. Een kind co-reguleert met beide ouders, met meer volwassenen dan de ouders en is onderdeel van een leefgemeenschap, die meestal gezin genoemd wordt. Daarin al is geloofscommunicatie deel van een co-regulatief proces waaraan meer dan twee participanten deelnemen. Alle participanten vormen samen de geloofsgemeenschap. Deze geloofsgemeenschap is ook opvoedingsgemeenschap. Het is de geloofscommunicatie-gemeenschap. Het kan zijn dat, waar de geloofscommunicatie met de ene persoon stikt, deze met een andere persoon van de geloofsgemeenschap kan worden voortgezet. Daarom is het

³⁷⁰ J. Kok, *Opvoeden insult of proces in: Opvoeden naar 2000*, Amersfoort, 1993.

- belangrijk dat de leden van zo'n primaire geloofsgemeenschap elkaanders grenzen en mogelijkheden kennen, waardoor zij elkaar kunnen aanvullen.
- De primaire geloofsgemeenschap is onderdeel van een grotere geloofs-gemeenschap, die kerkgemeenschap wordt genoemd. De kerkgemeenschap kan de primaire geloofsgemeenschap ondersteunen in haar opvoedings-taak maar ook bedreigen. Co-regulatieve processen kunnen geen hoge kwaliteit hebben wanneer er teveel participanten zijn. Dan wordt de empathic flow te vaag en de rationele functionaliteit te groot. In de kerk-gemeenschap kunnen zo nodig kleinere subkernen gevormd worden, die kwalitatief goede co-regulatieve processen kunnen garanderen³⁷¹. Daarbinnen kan geloofscommunicatie effectief zijn.
 - Voorwaarde is dat in de kerkgemeenschap als geloofsgemeenschap struc-turerend en vormgevend ordenen gekend, gewaardeerd en gebruikt wordt, en dat dat wordt toegestaan aan kinderen. Een daaraan verbon-den randvoorwaarde is dat kinderen en jongeren met hun mogelijkhe-den volledig en gelijk-waardig aan het co-regulatieve proces kunnen deelnemen. Daartoe zal in de kerkgemeenschap veiligheid van de dimen-sies van het grondvlak gegarandeerd moeten zijn. Binnen de kerk-gemeenschap moeten mensen aanwezig zijn, die bewust en creatief kunnen omgaan met hun eigen geloofsinhouden en de gelovige levens-oriëntatie om naar kinderen toe sturend op te treden, ook met betrek-king tot het stimuleren van de effectiviteit van geloofscommunicatie en de kwaliteit van de co-regulatie. Er zullen volwassenen moeten zijn, die een grote emotionele afstandelijkheid op kunnen brengen om kinderlij-ke vormen van geloofsontwikkeling serieus te nemen. Een kerkgemeen-schap kan ruimte en mogelijkheden scheppen waar kinderen en jongeren, die thuis wel enige notie van geloof hebben meegekregen, maar nooit hebben geleerd om met geloof op een structurerende en vormgevende manier om te gaan, dat alsnog kunnen doen. Voor ouders, maar voor-al voor jongeren kan dat een eye-opener zijn. Dat je zo met geloofs-ervaringen om kunt gaan!

5.7 Intergeneratieve geloofscommunicatie (een toepassing)

Op de vraag van dit onderzoek, of er mogelijkheden zijn om intergenera-tieve geloofscommunicatie in de christelijke gemeenschap te bevorderen, wanneer men gebruik maakt van de historische en filosofische analyses van Hannah Arendt en de inzichten vanuit de epigenetische psychologie en die doortrekt naar de godsdienstpedagogiek, zal met de nodige voor-zichtigheid, een bevestigend antwoord kunnen worden gegeven. In deze laatste paragraaf zal datgene wat boven gevonden is naar de werkelijkheid van de intergeneratieve geloofscommunicatie in de Christelijke gemeen-schap worden doorgetrokken.

³⁷¹ J. Hendriks, E.J.P. Jansen, A.L.Rijken-Hoevens, K.Schippers: *De kleine groep en de opbouw van de gemeente*, 1987. J. Hendriks: *Een vitale en aantrekkelijke gemeente*, 1990, en idem: *Terug naar de kern*, 1995.

5.7.1 Bedreigingen voor intergeneratieve geloofscommunicatie

Geloofscommunicatie kan ernstig bedreigd worden en het is goed de bron en de werking van die bedreigingen te onderkennen.

- Dat er ook werkelijk sprake is van geloof, dat gecommuniceerd wordt, bleek niet vanzelfsprekend, zeker niet wanneer geloof ook voor volwassenen geen relevantie voor het leven van alledag meer heeft.
- Geloofscommunicatie wordt bedreigd, wanneer volwassenen zichzelf te 'goed gelovig' achten om met kinderen te communiceren over geloof, wanneer zij het geloof zelf te 'heilig' achten om het met kinderen te communiceren of wanneer geloofscommunicatie beperkt blijft tot het verstrekken van informatie over het hiernamaals.
- Geloofscommunicatie wordt bedreigd, wanneer het geen dialoog maar een monoloog is en wanneer passe-partouts over God en godsdienst tot monocausaal cliché zijn geworden.
- Geloofscommunicatie wordt bedreigd, wanneer men op grond van ontwikkelingspsychologische overwegingen meent dat kinderen, totdat zij een bepaalde leeftijd hebben bereikt of totdat zij een bepaalde verbaal cognitieve intelligentie hebben bereikt, niet in staat zijn tot geloofscommunicatie.
- Geloofscommunicatie wordt bedreigd wanneer men geloof reduceert tot cognitieve kennisinhouden, tot psychische waarnemingsreductie en de eidetische waarnemingsreductie buiten de geloofscommunicatie laat. Te veel functionele rationaliteit met betrekking tot de ordening van geloofservaringen schaadt de geloofscommunicatie.
- Geloofscommunicatie wordt gecorrumpeerd, wanneer het wordt gebruikt als 'nobe leugen' zoals Plato voorstelde. Tussen generaties wordt communicatie over geloof dan vermengd met communicatie over gewenste godsdienstige socialisering, godsdienstig en ander gewenst gedrag en conformering aan de normen van de sociale groep waartoe de opvoeders behoren.
- Effectieve geloofscommunicatie bleek direct samen te hangen met de mate waarin ouders bewust, open en eerlijk willen spreken over geloof en de wijze waarop zij dat geloof integreren in hun dagelijks leven. Wanneer het geloof van volwassenen uitsluitend verankerd is in de lichaamsgebonden en geconditioneerde associatieve ordening, zal geloofscommunicatie moeizaam verlopen, omdat de volwassenen niet anders kunnen communiceren dan dat 'het zo hoort'.
- Van wederkerigheid in de communicatie is weinig sprake, wanneer ouders om die reden of om andere redenen bij geloofscommunicatie een dwingende autoritaire opvoedingsstijl hanteren. Dat zal ook het geval zijn, wanneer geloofscommunicatie uitsluitend wordt gehanteerd om gedrag te modificeren bij pedagogische oprispingen, in een overwegend permissieve opvoedingsstijl.
- Wanneer generaties gelovigen achtereenvolgens de interpretatiestrategie van het geloof hebben versmald, via een interpretatiesysteem, tot een interpretatiekader of interpretatieschema zal dat een bedreiging vormen voor geloofscommunicatie, want de relevantie zal dan steeds afnemen, en de alternatieve interpretatiemogelijkheden zullen de keus in de supermarkt van geloof en zingeving steeds groter (maar niet per definitie van een hogere kwaliteit) maken.

De creatieve scheppende mogelijkheden van de mens, de manier waarop de mens ontologisch open-in-de-wereld-staat zullen in een geloofsgemeenschap als interactiegemeenschap garanderen dat het geloof niet stolt en daardoor stopt, maar vloeiend vertolkt kan worden naar alle levensgebieden en alle levenssituaties op alle tijden en alle plaatsen. Zo kan geloofscommunicatie bijdragen aan het initiëren, begeleiden en beïnvloeden van denkprocessen en het ontwikkelen van denkstrategieën om kennis op te nemen, op te bouwen, te veranderen, te beoordelen (waarderen) en te gebruiken in de maatschappelijke sociale werkelijkheid, waarin mensen: ouderen, jongeren en kinderen geplaatst zijn.

Geloofscommunicatie betreft geloof en vindt plaats in een geloofsgemeenschap, hoe klein die geloofsgemeenschap (soms alleen het kerngezin) ook mag zijn. Een geloofsgemeenschap is een groep mensen die met elkaar een voor de totale werkelijkheid betekenisgevend 'geheim over hoop en heil' delen, maar ook over dat geheim communiceren. Elke geloofsgemeenschap van het heden is verbonden met de geloofsgemeenschap van het verleden en strekt zich uit naar de toekomst, alleen al doordat kinderen deel uitmaken van de geloofsgemeenschap. Geloofsgemeenschappen staan in een geloofstraditie, en worden behoed en gesteund doordat zij deel uitmaken van grotere geloofsgemeenschappen, zoals een kerkgemeenschap, die op haar beurt in de traditie van de kerk van alle tijden en alle eeuwen is geplaatst. De geloofsgemeenschap weet zich in het geloof naar tal van kanten van de werkelijkheid geschraagd. Zij is deel van de sequentie van generaties, die veilig is in Gods trouw van geslacht tot geslacht. Zij weet zich geplaatst in de context van het bestaan, medemenselijkheid en sociale verbondenheid van de plaatselijke gemeenschap tot en met de mondiale gemeenschap. Zij weet zich verbonden met een groot aantal verwante geloofsgemeenschappen over de hele wereld, elk met hun eigen verschijningsvorm. Zij zijn verbonden in de 'verhalen' van Gods geborgenheid, nabijheid en verbondenheid met mensen. In de geloofsgemeenschap wordt het geheim van het geloof vooral werkelijkheid in de beleving van Gods nabijheid, Zijn liefde en Zijn trouw, Zijn geborgenheid en Zijn Verbondenheid met mensen. God is de centrale spil van de geloofsgemeenschap. Elk geloof vindt grond in Zijn eigen manier om met mensen in contact te treden. Vanuit die beleving wordt de geloofsgemeenschap tot wat zij is.

De geloofsgemeenschap komt het best tot haar recht wanneer zij een interactiegemeenschap is. Daar kunnen mensen aan elkaar verschijnen zoals zij zijn. Zij kunnen 'togetherness' ervaren ('in-between', doordat men de 'empathic flow' serieus neemt) in plaats van 'sameness'; saamhorigheid en gemeenschap in plaats van gezamenlijkheid. Iedereen is even veel waard, maar niet alles kan en alles mag. Iedereen mag er zijn, zolang hij of zij geen bewuste afbreuk doet aan de ander. Omdat de leden van de interactiegemeenschap per definitie pluraal zijn, zullen ook hun gaven en mogelijkheden pluraal zijn. Niet iedereen kan even krachtige argumenten in het debat inbrengen, niet iedereen kan even krachtig consequenties voorzien. Daarin vullen leden van de geloofsgemeenschap elkaar aan. Daardoor heeft de één met betrekking tot het debat als proces meer macht dan een ander. Hannah Arendt meent dat dat geen enkel bezwaar is, zolang die

macht ter beschikking staat van het debat en de interactiegemeenschap. Alle elementen, elk met hun eigen kracht en macht zijn belangrijk. Door dit proces genereert het debat kracht, een kracht die Hannah Arendt dynamisch noemt. Een geloofsgemeenschap weet zich gesteund en aangevuld, doordat God nabij is en mee wil 'spreken' in het debat. Daarom ervaart de Christelijke gemeenschap de dynamisch als heel bijzonder, namelijk als tot Heilige Geest, die de menselijke kracht, die in het debat gegeneerd wordt, op bijzondere wijze "Kracht" bijzet.

Interactieve geloofscommunicatie betekent ook dat men de eigen en elkaanders zwakke punten ontdekt en respecteert. Interactieve geloofscommunicatie schept ruimte om in alle vrijheid tot een persoonlijk of collectief oordeel te komen. Er kunnen in het debat argumenten worden aangedragen om het oordeel te wegen en te proeven, te herinterpreteren en aan te vullen. Zo kunnen in geloofscommunicatie de vragen en problemen van de werkelijkheid open en creatief tegemoet getreden worden. Normen en argumenten om tot een oordeel te komen kunnen in de geloofsgemeenschap worden ontleend aan de bijbelse verhalen en aan de levensverhalen, de geloofservaringen van de deelnemers aan het co-regulatieve proces. Juist in geloofsgemeenschappen is het menselijk oordelen de hoeder van menselijkheid, maar menselijk oordeel kan falen. Als interactiegemeenschap, als handelende mensen zullen in de geloofsgemeenschap (persoonlijk en collectief) fouten worden gemaakt. De onmacht van schuld kan in het debat door middel van geloofscommunicatie worden opgeheven door de kracht van vergeving, die heelmakend werkt en belofte die hoop genereert. Deze menselijke activiteiten ontleen hun effectiviteit aan Gods Vergeving en Zijn Belofte. Dat heil en die hoop vormt de basis van geloofscommunicatie.

De menselijke mogelijkheid om verbeelding en beoordeling in te zetten voor deze herhaalde verkenning van de betekenis, niet alleen van de werkelijkheid, maar ook van menselijke actie, maakt dat te communiceren zingeving en te communiceren beoordelingscriteria voor menselijk handelen kunnen oplichten uit 'storytelling'. Vanuit de bijbel wordt Gods werkelijkheid op een heel bijzondere manier present gesteld waardoor de verhalen een 'qualifier' krijgen. De illuminerende, zinstichtende verhalen maken gebruik van metaforen, waarin woorden, die de empirische werkelijkheid beschrijven, verwijzen naar de niet-empirische, maar wel emotioneel waarneembare werkelijkheid. Illuminerende verhalen worden steeds weer in een andere menselijke context herhaald, opnieuw verkend, en opnieuw getoetst. Daardoor kan geloof worden gecommuniceerd als bruikbaar voor het leven van deze mens, hier en nu. Daar kunnen doorkijkverhalen bij helpen. De 'grote woorden' van de illuminerende verhalen krijgen in het handelen werkelijkheidswaarde. De verklaring over de werkelijkheid (betekenisgeving), waardoor de illuminerende verhalen de interpretatiestrategie 'vullen', moeten 'passen' bij de 'common sense' en toepasbaar zijn in de alledaagse werkelijkheid (empirical fit). Daardoor wordt de interpretatiestrategie getoetst op haar strategisch karakter, dat wil zeggen dat zij een driedimensionale toetsing kan doorstaan. De toetsing met betrekking tot haar bron (bijbels-theologisch), de toetsing met betrekking tot de common sense en de empirical fit (academische toetsing), en de toetsing met betrekking tot haar sociaal-culturele relevantie (kritische toetsing).

5.7.3 Intergeneratieve geloofscommunicatie en ervaringsordening

Geloofscommunicatie kan met het oog op geloofsontwikkeling het best gezien worden als vorm van co-regulatie. Zelfs wanneer volwassenen niet willen co-reguleren maar uitsluitend uit zijn op instructie en imitatieleren en dus monologisch communiceren met betrekking tot geloof, zal dat een co-regulatief proces uitlokken. Mensen en dus ook kinderen en jongeren co-reguleren altijd. Ontwikkeling (en ook geloofsontwikkeling) kan daarom gezien worden als een co-regulatief proces dat altijd plaats vindt, ook al zijn mensen zich daarvan niet bewust. Mensen moeten inspelen op het gedrag en de communicatie van de medemens. Dat geldt net zo goed voor kinderen en jongeren als voor alle pedagogische interventie.

Van voor de geboorte af blijken mensen in staat te reageren op medemenselijkheid. Het één lokt het ander uit. Kinderen lokken significante volwassenen uit tot actie en reactie, volwassenen lokken de kinderen uit. Daarin spelen de voor handen zijnde consensual-, cultural en conceptual frames een belangrijke rol. Geloofscommunicatie zal gericht zijn op het uitlokken en ondersteunen van de menselijke mogelijkheden om te geloven. In dat proces gaat het niet zozeer om (geloofs)vaardigheden, maar om het uitlokken van een levenshouding. Zulke attitude vorming vraagt om co-regulatieve partners met een eigen herkenbare, authentieke (godsdienspedagogische) geloofsattitude.

De kwaliteit van de co-regulatie en daarmee de effectiviteit van (geloofs)communicatie, kan worden bevorderd wanneer volwassen partners in het co-regulatieve proces rekening houden met ervaringsordening. In het geloof dat gecommuniceerd wordt, zal ervaren moeten kunnen worden dat de lichamelijke van mensen in relatie tot geloof en godsdienst 'veilig' is. Geloofscommunicatie zal gebruik moeten maken van de associatieve ervaringsordening in het aanbieden van rituelen en vaste patronen waarin mensen zichzelf, elkaar, de verbondenheid met de traditie en met medegelovigen en de geloofsinhouden, zoals Gods nabijheid en geborgenheid, kunnen beleven en ervaren. In geloofscommunicatie zullen de generaties elkaar de ruimte moeten gunnen tot herinterpretatie van de geloofsinhouden, tot variatie in de associatiereeksen, tot verkenning van de geloofsboodschap in levensgebeurtenissen, door gebruik te maken van de structurerende ervaringsordening. De vormgevende ordening tenslotte zal binnen de geloofscommunicatie vragen om de mogelijkheid om iets 'nieuws', iets eigens, iets unieks toe te voegen aan de bestaande structuur. Persoonlijke omstandigheden kunnen maken dat kinderen, jongeren en volwassenen tijdelijk of voor langere tijd of zelfs permanent hun inbreng in de geloofscommunicatie kleuren vanuit één dominante (vaak de associatieve) ervaringsordening. Dat betekent, dat men binnen de eigen geloofsgemeenschap ook mensen tegen kan komen met een onvolledige, onvolgroeide of regressieve geloofsontwikkeling. Er kunnen mensen zijn die 'tijdelijk' of blijvend niet kunnen geloven, dat wil zeggen hun geloofservaringen niet of slecht vanuit de meest basale ordeningen kunnen ordenen. Een bewustwordingsproces kan mensen soms helpen dergelijke onveilige geloofsbelevingen of starheid te boven te komen en hun structurerende en vormgevende mogelijkheden om hun geloofservaringen te ordenen te leren kennen, te leren waarderen en te leren gebruiken.

Waar geloof op authentieke wijze wordt gecommuniceerd in een intergeneratief proces van co-regulatie, kan heelmaking plaats vinden. Heelmaking als het ervaren van heil. Heil wordt ervaren in lichamelijke veiligheid, die reikt over ziekte en dood heen. Heil wordt ook ervaren in associatieve veiligheid, die de werkelijkheid betrouwbaarheid geeft vanuit Gods bemoeienis met die werkelijkheid. Heil wordt ervaren waar geloofs-ervaringen binnen de structurerende beoordelende ervaringsordering vertaald kunnen worden naar de alledaagse werkelijkheid, omdat de illuminerende verhalen de kans geven om elke nieuwe situatie van mensen opnieuw in het licht van Gods boodschap te plaatsen en de traditie te herdenken met het oog op de toekomst. In dat herdenken mag de mens creatief, vormgevend zijn ervaring met de mogelijkheid om te geloven ordenen en zo een eigen relatie (co-regulatieve relatie) aangaan met God en de medemens. In de geloofsgemeenschap, die zo interactieruimte kan en wil en mag zijn, dank zij Gods genade, Zijn geborgenheid, Zijn nabijheid, door Zijn verbondenheid met de mensheid als geheel, de aarde als schepping en mensen als individuen, kunnen mensen hun mogelijkheid om te geloven, leren kennen, leren waarderen en leren gebruiken, waarbij zij hun ervaringen lichaamsgebonden, associatief, structurerend en vormgevend mogen ordenen, om zo zichzelf en de ander in de werkelijkheid te leren kennen als een lied voor de Heer hun God.